

ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΣΤΑΣΙΜΟ ΚΡΑΤΟΣ

GOPAL BALAKRISHNAN

Tegel, Βερολίνο 2009

Κάποιες φορές επέρχονται κρίσεις που διαρκούν για δεκαετίες. Η εξαιρετική αυτή διάρκεια σημαίνει ότι έχουν αποκαλυφθεί αθεράπευτες δομικές αντιφάσεις και ότι παρά το γεγονός αυτό οι πολιτικές δυνάμεις οι οποίες αγωνίζονται να συντηρήσουν και να υπερασπιστούν την ίδια την υπάρχουσα δομή κάνουν κάθε δυνατή προσπάθεια να τις θεραπεύσουν μέσα σε συγκεκριμένα όρια και να τις ξεπεράσουν. Εφόσον κανένας κοινωνικός σχηματισμός δεν παραδέχεται μόνος του ότι έχει ξεπεραστεί, αυτές οι διαρκείς και επίμονες προσπάθειες δημιουργούν το έδαφος του συγκυριακού, και είναι σε αυτό το έδαφος που οργανώνεται η αντιπαράθεση.

Antonio Gramsci, Τα τετράδια της φυλακής

Ο Gopal Balakrishnan διδάσκει σύγχρονη θεωρία στο Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια - Σάντα Κρουζ. Είναι μέλος της συντακτικής επιτροπής του New Left Review. Τελευταίο του βιβλίο: *Antagonistics: Capitalism and Power in the Age of War*, Verso, Λονδίνο 2008.

Ποια είναι η ιστορική σημασία της κατάρρευσης του νεοφιλελευθερισμού που ήρθε σε λιγότερο από 20 χρόνια από την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης; Ανακύπτει ένα πείραμα για τη σκέψη που προβληματίζει. Η Σοβιετική Ένωση, ας θυμηθούμε, είχε φτάσει στο απόγειο της δύναμής της κατά τη δεκαετία του 70, λίγο πριν πέσει σε μια δίνη υπαναχώρησης, παρέκκλισης πορείας και κατάρρευσης. Θα μπορούσε να караδοκεί μια παρόμοια ανατροπή δεδομένων, μια από αυτές

τις παλιομοδίτικες «ειρωνείες της ιστορίας», για την δυτική υπερδύναμη; Στο κάτω-κάτω, μπορούμε να ανιχνεύσουμε μια κάποια ενότητα των αντιθέτων στη σχέση ανάμεσα σε ένα ανεξέλεγκτο ύστερο καπιταλισμό και στις κεντρικά ελεγχόμενες βιομηχανικές ζώνες της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ —και ακριβώς σε ό,τι αφορά τη σφαίρα της οικονομίας, εκεί όπου αποτέλεσαν εκ διαμέτρου αντίθετα φαινόμενα. Στο απόγειο του ρηγκανισμού, η επίσημη δυτική άποψη είχε συνασπιστεί γύρω από την υπόθεση ότι η γραφειοκρατική διαχείριση των πραγμάτων ήταν καταδικασμένη στη στασιμότητα και την παρακμή επειδή απέιχε από τη λογική των δυνάμεων της αγοράς, η οποία συντόνιζε τις συναλλαγές μέσα από την πειθαρχία του ανταγωνισμού. Όμως δεν πέρασε πολύς καιρός μετά τα στερνά χρόνια αυτού που κάποτε ονομαζόταν σοσιαλισμός, και ένας καπιταλισμός με κινητήριες δυνάμεις τα χρέη και τη σπέκουλα άρχισε να ακολουθεί το δρόμο του υπολογισμού και καταμερισμού του πλούτου με απροκάλυπτη αδιαφορία για κάθε τυπικά αντικειμενική μέτρηση της αξίας. Τα ισοζύγια των μεγαλύτερων τραπεζών του κόσμου αποτελούν επιβλητικές μαρτυρίες για την κατάρρευση των κριτηρίων με τα οποία κρινόταν κάποτε ο πλούτος των εθνών.

Με τον τρόπο τους, τόσο ο γραφειοκρατικός σοσιαλισμός όσο και ο συντριπτικά πλουσιότερός του νεοφιλελεύθερος κατακτητής απέκρυσαν τις αποτυχίες τους με όλο και πιο αυθαίρετα *tableaux économiques*.¹ Ήδη στη δεκαετία του 80, το δεδηλωμένο εθνικό εισόδημα της Λαϊκής Δημοκρατίας της Ανατολικής Γερμανίας είχε ξεσκεπαστεί ως ένα στατιστικό τεχνούργημα το οποίο παρουσίαζε πολύ πληθωριστικά το πραγματικό, στενόχωρο επίπεδο διαβίωσης. Αλλά την ίδια δεκαετία, το αναδυόμενο δίκτυο παγκόσμιων ανισορροπιών άρχισε να παράγει σημαντικά προβλήματα για τη μέτρηση του καπιταλιστικού πλούτου. Η επερχόμενη ύφεση είναι ικανή να αποκαλύψει ότι τα εθνικά οικονομικά στατιστικά της περιόδου της οικονομίας της φούσκας ήταν μυθοπλασίες όχι πολύ διαφορετικές από αυτές που είχαν τεθεί σε λειτουργία την εποχή του παλιού σοβιετικού συστήματος.

Φυσικά, οι επαναλαμβανόμενες κρίσεις του καπιταλισμού υποτίθεται ότι είναι διαφορετικές από τα τελευταία στάδια της ζωής των μη καπιταλιστικών πολιτισμών και τρόπων παραγωγής. Αυτές οι κοινωνικές δομές μοιάζουν να μην διαθέτουν τη χαρακτηριστική ικανότητα του καπιταλισμού για δημιουργική καταστροφή, για περιοδική δηλαδή ανανέωση μέσα από περιόδους κάμψης, οι οποίες εξαυλώνουν τις συνθήκες παραγωγής και τις μορφές ζωής οι οποίες είναι ανεπαρκείς, ανοίγοντας τα σύνορα για τον επόμενο γύρο επέκτασης. Σε αρμονία με αυτό το σχήμα, σχεδόν όλοι οι σχολιαστές της σημερινής οικονομικής κρίσης υπέθεσαν ότι αυτό το σουμπετεριανό²

αφήγημα κρίσης και ανανέωσης θα επαναληφθεί με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Είναι όμως πράγματι αναπόφευκτο να αναδυθούν νέα στάδια συσσώρευσης από τις συνέπειες αυτού που τώρα υπόσχεται να αποτελέσει ένα τεράστιο και παρατεταμένο ξεκαθάρισμα της αγοράς από τους αδύνατους; Θα πρότεινα ότι αυτό το σενάριο καπιταλιστικής ανανέωσης έχει σαφώς λιγότερες πιθανότητες να υλοποιηθεί από ό,τι μια μακροπρόθεσμη κατάσταση απόκλισης πορείας, προς την κατεύθυνση αυτού που η κλασική πολιτική οικονομία ονόμαζε κάποτε την «στάσιμη φάση» του πολιτισμού.

Έλειψη ανάπτυξης

Από τον Άνταμ Σμιθ έως τον Τζον Στούαρτ Μιλ, οι πρώτοι θεωρητικοί του πλούτου των εθνών υπήρξαν απαισιόδοξοι σε ό,τι αφορά τις μακροπρόθεσμες προοπτικές ανάπτυξης των κοινωνιών τους. Υπέθεσαν ότι η αύξηση παραγωγικότητας που πηγάζει από την εξειδίκευση και τον καταμερισμό εργασίας θα ανατρεπόταν από ένα σημείο και μετά εξαιτίας της εξάντλησης της καλλιεργήσιμης γης και της αύξησης του πληθυσμού. Ο ιστορικός E.A. Wrigley σημειώνει σχετικά:

Για λόγους που ευσύννοπα ανέπτυξε ο Σμιθ και οι επίγονοί του, η δυναμική της ανάπτυξης αναμενόταν να ατονήσει μετά από ένα χρονικό σημείο εξαιτίας των αλλαγών που είναι ενδογενείς στην ίδια την διαδικασία ανάπτυξης, δίνοντας έτσι τη σειρά τους σε εύθετο χρόνο στην συνεπαγωγή του στάσιμου κράτους. Επίσης, οι οικονομολόγοι της κλασικής εποχής αμφισβητούσαν ξεκάθαρα ότι το επίπεδο πραγματικών μισθών που επικρατούσε τότε θα μπορούσε να διατηρηθεί επ' αορίστω χρόνω. Η ιδέα της σταθερής και ουσιαστικής βελτίωσης των αληθινών μισθών για την μάζα του πληθυσμού ήταν ένα ουτοπικό όνειρο και όχι μια πιθανότητα την οποία θα μπορούσε να αναλογιστεί ένας λογικός και ενημερωμένος άνθρωπος, όσο και αν θα ήθελε να την δει να πραγματώνεται.³

Το απόσπασμα εξηγεί γιατί ο Άνταμ Σμιθ και οι σύγχρονοί του μπορούσαν να σκεφτούν ότι η στάσιμη Κίνα του 18ου αιώνα βρισκόταν κατά κάποιο τρόπο μπροστά από την σύγχρονη της Δυτική Ευρώπη. Έχοντας εξαντλήσει τις πηγές περαιτέρω ανάπτυξης της παραγωγικότητας, η Κίνα είχε εισέλθει αναπόφευκτα στο δρόμο της κοσμικής ανελικτικότητας: *de te fabula narratur*.⁴ Φυσικά, η απαισιόδοξη αυτή ετυμολογία σχετικά με τη μακρά πορεία του πολιτισμού ανατράπηκε από τα μεγάλα κύματα καπιταλιστικής επέκτασης που ακολούθησαν. Η κατοπινή κριτική που άσκησε ο Μαρξ στην πολιτική οικονομία υπήρξε εν μέρει απόπειρα να επανεφεύρει τον κλασικό, προ-βιομηχανικό πεσιμισμό αυτής της παράδοσης απέναντι στα εξωγενή, φυσικά όρια της οικονομικής ανάπτυξης, μετατρέποντάς τα σε τρόπους εξήγησης του όλο και

πιο δύσκολα προσπεράσιμου κοινωνικο-οικονομικού σημείου στασιμότητας της συσσώρευσης.⁵

Για περισσότερο από μισό αιώνα, τέτοιου είδους απόπειρες να θεωρητικοποιηθούν τα τελικά όρια του κεφαλαίου μπήκαν στο πολιτικό και διανοητικό περιθώριο. Κατά τις δεκαετίες του 1920 και του 1930, οι διαφόρων πολιτικών πεποιθήσεων σύγχρονοι είχαν συμπεράνει ότι ο καπιταλισμός φτάνει στο τέλος του, και εξεπλάγησαν από την ανέλπιστή του ανάκαμψη μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Αυτή η μεγάλη επιστροφή αποθάρρυνε τους πιο συγκρατημένους απ' το να φανταστούν μια κρίση του καπιταλισμού αρκετά βαθιά και μακρά ώστε να θέτει υπό αμφισβήτηση το μέλλον του συστήματος. Σήμερα, λίγο μετά απ' τους θριάμβους του στο τέλος του 20ού αιώνα, φαίνεται απίστευτο ότι θα μπορούσε οποιοσδήποτε να αμφισβητήσει σοβαρά την ιστορική βιωσιμότητα του καπιταλισμού. Το ζήτημα επιλύθηκε, υποτίθεται, περί το 1989. Εγκαταλείποντας αυτή τη σύμπνοια απόψεων, θα προτείνω ότι η επερχόμενη εποχή κοινωνικο-οικονομικού ξεκαθαρίσματος των αδυνάτων και συρρίκνωσης —σοδειά ανεπίλυτων οικονομικών προβλημάτων που πρωτοεμφανίζονται στη δεκαετία του 70— καθίσταται επαχθέστερη από την παρέκκλιση των πιο οικονομικά αναπτυγμένων περιοχών του κόσμου προς μια στάσιμη κατάσταση. Η επερχόμενη περίοδος θα σχηματιστεί από τη σύγκλιση της συγκυριακής κρίσης της συσσώρευσης και των συνεχιζόμενων κρίσιμων μετατοπίσεων του παγκόσμιου καπιταλισμού —στις τεχνολογικές του βάσεις, στα δημογραφικά δεδομένα και το διεθνή καταμερισμό εργασίας—, μετατοπίσεων που έχουν μειώσει τις δυνατότητες του καπιταλισμού για βιώσιμη ανάπτυξη. Σε ό,τι ακολουθεί, θα απομονώσω κάποιες από τις βασικές διαστάσεις αυτής της διπλής κρίσης, και θα στοχαστώ για τις μορφές πολιτικής που ίσως σχηματιστούν μέσα σε πλαίσιο δομικής παρακμής και μεταμόρφωσης. Τι υπάρχει πέρα από τον ορίζοντα των σημερινών αμυντικογενών εθνικοποιήσεων και των εξαγορών των χρεών ενός παραπαίοντος κατεστημένου;

Περιοδοποιώντας το παρόν

Οι ιστορικοί έχουν επί μακρόν ασχοληθεί με το πρόβλημα της παρακμής και της πτώσης των κοινοτήτων, των μέσων με τα οποία συγκεκριμένοι τρόποι ζωής φτάνουν στο τέλος τους μέσα από δομικές αλλαγές, εξάλειψη, ή την μετατροπή τους σε απλές απομιμήσεις αυτού που υπήρξαν κάποτε. Όποιος μελετά το πρόβλημα της ποιοτικής ιστορικής αλλαγής σήμερα μπορεί να αντλήσει από διάφορες παραδόσεις σκέψης για τη στιγμή ή και για ολόκληρη την περίοδο κατά την οποία κάποια τάξη των ανθρώπινων πραγμάτων παύει να υπάρχει. Υπάρχουν στιγμιαίες καταρρεύσεις —η πτώση των ιθαγενών πολιτι-

σμών της Αμερικής, η ανατροπή του αριστοκρατικού καθεστώτος στη Γαλλία, η αυτο-εξαϋλωση του Σοβιετικού μπλοκ— όπως επίσης και μακροχρόνιες μεταβάσεις τις οποίες δεν θα μπορούσε να γνωρίζει κανείς σύγχρονός τους, όπως η παρακμή της αρχαίας δουλείας και η μετάβαση στο φεουδαλισμό. Πώς μπορεί λοιπόν να ξεδιπλωθεί το τέλος του καπιταλισμού, σε ποιο χρονικό διάστημα, και σύμφωνα με ποιες διαστάσεις;

Η καθοριστική, επεκτατική ορμή του καπιταλισμού (M-C-M)⁶ εξαρτάται από ένα αχανές σύνολο επικουρικών και εν μέρει αυτόνομων υποδομών και δυναμικών. Από αυτή την άποψη, η σύγχρονη δυσμενής κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει ο καπιταλιστικός πολιτισμός δεν είναι απλώς ζήτημα της σωρευτικής δομής της οικονομικής αποτελεμάτωσης. Θα ισχυριστώ ότι η αναδυόμενη τάση προς την κοσμική επιβράδυνση έχει επιδεινωθεί —«επικαθοριστεί»⁷— από αυξανόμενα προβλήματα δημογραφικής ανισομέρειας, οικολογικής επιδείνωσης, πολιτικο-ιδεολογικής απονομιμοποίησης και γεωπολιτικής δυσπροσαρμοστικότητας. Φύση, πολιτισμός, πόλεμος: η επεκτατική κοινωνικο-οικονομική ορμή που εν μέρει συνέθεσε αυτές τις διαφορετικές ιστορικές διαστάσεις σε ένα παγκόσμιο σύστημα μπορεί πλέον να παραπαίει, αφήνοντας σκόρπια στοιχεία και τάσεις της παλιάς τάξης πραγμάτων να παραμένουν ζωντανά, με ακαθόριστο όμως περιθώριο ζωής. Ίσως να μην χρειαστεί πολλές γενιές για να φτάσει μια μη δυναμική καπιταλιστική τάξη πραγμάτων να εξελιχθεί σε έναν άνισο, ανεργμίστο μετα-καπιταλισμό. Όπως και να έχει, είναι βέβαιο ότι το τέλος του καπιταλισμού θα είναι όσο καινοφανές όσο και οτιδήποτε άλλο συνδέεται μ' αυτόν.

Αν η κατάρρευση της παγκόσμιας αγοράς κατά τη μεγάλη ύφεση του 1929 φάνηκε αρχικά να επιβεβαιώνει τη μία ή την άλλη «ορθόδοξη» ερμηνεία του Μαρξ, στην πραγματικότητα, καμία θεωρία καπιταλιστικής κρίσης δεν έχει αποδειχθεί επαρκής ως μέθοδος εξήγησης του φαινομένου. Οι αιτίες για το βάθος και μακροβιότητα της μεγάλης ύφεσης δεν έχουν ακόμα γίνει κατανοητές, τουλάχιστο σε ό,τι αφορά τις Η.Π.Α., οι οποίες σε αντίθεση με τη Γερμανία ήταν σαφώς λιγότερο εξαρτημένες από την ανισόρροπη μεσοπολεμική παγκόσμια οικονομία για την ανάπτυξή τους. Αν και όλες οι καπιταλιστικές κρίσεις πηγάζουν από αναρχικές, αυτο-υπονομευτικές διαδικασίες επέκτασης, τούτη η αυτο-υπονόμευση δεν έχει προσαρτηθεί σε μια γενική σταθερά και έτσι λαμβάνει καινούργιες μορφές με κάθε συγκυρία. Η έξοδος από το παγκόσμιο οικονομικό αδιέξοδο πήρε μια πορεία μετά το 1873 —τη βαθμιαία εκκαθάριση των αδυνάτων μέσα στο σύστημα χωρίς την απότομη κατάρρευση της παραγωγής ή του επιπέδου διαβίωσης, φτάνοντας τελικά να οδηγήσει στην άνοδο της οικονομίας στη δεκαετία του 1890· και

μία άλλη μορφή μετά το 1919 —την εξαγνιστική αποκάθαρση του συστήματος μέσω της βαριάς ύφεσης, η οποία επιλύθηκε μόνο με το ξέσπασμα του πολέμου. Κάθε βασική κρίση του καπιταλισμού ξεδιπλώνεται σε ένα νέο κοινωνικο-ιστορικό κόσμο, ο οποίος έχει μεταμορφώσει τους συσχετισμούς της παλίνρροιας και την άμπωτης των αξιών. Το αποτέλεσμα είναι ότι δεν υπάρχουν γενικά εφαρμόσιμες διαγνώσεις και ιάσεις.

Καθώς τα πολιτικά μέτρα αποτυγχάνουν, έχει αναδυθεί ένας αριθμός ευρύτερα μαρξιστικών απολογισμών της οικονομίας της περιόδου. Τα έργα του Giovanni Arrighi, του Robert Brenner και του David Harvey είναι απλώς οι κορυφώσεις μιας ευρύτερης παραγωγής ιδεών για τη σύγχρονη εποχή του κεφαλαίου και του κράτους. Συγκρινόμενος με προηγούμενα επεισόδια καπιταλιστικής κρίσης, ο μακρύς δρόμος της σημερινής στροφής προς τα κάτω έχει θεωρητικοποιηθεί πολύ πιο αναλυτικά. Στις δεκαετίες του 1930 και του 1970, ακόμα και αυτοί που δεν πίστευαν ότι ο καπιταλισμός είχε ξεπεράσει την τάση τού να δημιουργεί κάμψεις και συντριβές απέτυχαν να εξηγήσουν τις αιτίες μιας ξαφνικής παγκόσμιας οικονομικής δυσπραγίας. Σε τι οφείλεται αυτή η διαφορά; Ίσως ο νεοφιλελευθερισμός να έχει εξανδραποδίσει πολλούς από τους ρυθμιστικούς θεσμούς που σε προηγούμενες εποχές παρεμπόδιζαν και επαναρύθμιζαν την λογική του κεφαλαίου. Ίσως οι χωρίς προηγούμενο παγκόσμιες οικονομικές ανισορροπίες οι οποίες οδήγησαν στη σημερινή κρίση να ήταν πάντα δυσκολότερο να αγνοηθούν, ακόμα και όταν οι αγορές έφταναν σε διαρκώς νέα ύψη. Όπως και να έχει, στην εποχή των παγκόσμιων θριάμβων του, το κεφάλαιο φανερώνει μια σειρά από τα όριά του. Και όμως, παρά την αντίληψη ύπαρξης ευρύτερου ρίσκου, ακόμη και οι σκληρότεροι κριτικοί του νεοφιλελευθερισμού υπέθεσαν ότι αυτή η αστάθεια εξέφραζε τη δυναμική και την ωμή υγεία του συστήματος.

Η μακρά δεκαετία του 1970

Μπορούμε να χαρακτηρίσουμε τις τελευταίες τρεις δεκαετίες του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού ως μια παρατεταμένη, αποτυχημένη προσπάθεια να υπερκεραστεί η παγκόσμια οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1970. Ο Robert Brenner ισχυρίζεται ότι η βασική πηγή της σημερινής κρίσης είναι η μειωμένη ζωτικότητα των αναπτυγμένων οικονομιών για ολόκληρη την περίοδο που ακολουθεί. Η σταδιακή αυτή επιβράδυνση είναι το αποτέλεσμα μακροπρόθεσμης κάμψης του ποσοστού απόδοσης για τις επενδύσεις κεφαλαίου.⁸ Παρά την συνακόλουθη μείωση του τμήματος του εισοδήματος που πηγαίνει για μισθούς και παροχές σε όλες τις δεσπόζουσες οικονομίες, ο Brenner δείχνει ότι το ποσοστό απόδοσης δεν κατάφερε να επανακάμψει μετά τη δεκαετία του 70, εξαι-

τίας της επίμονης υπερπληρότητας παραγωγικής δύναμης στις παγκόσμιες κατασκευαστικές βιομηχανίες, καθ' υπέρβαση αυτής που απαιτούνταν για να αποδώσει τα προηγούμενα κέρδη. Το καθοδικά κινούμενο ποσοστό κέρδους, το οποίο ενίοτε ανέτρεπαν οι σπασμωδικές ανακάμψεις, απέδωσε μικρότερα πλεονάσματα για επανεπένδυση, οδηγώντας στην επιβράδυνση της ανάπτυξης εργοστασιακών εγκαταστάσεων και εξοπλισμού. Στις κυρίαρχες χώρες του αναπτυγμένου καπιταλισμού, αυτό οδήγησε είτε στην τελμάτωση των μισθών είτε στην υψηλότερη ανεργία. Σε μια προσπάθεια να αποκαταστήσουν την κερδοφορία, οι εργοδότες κράτησαν σε παγκόσμια κλίμακα τα επίπεδα μισθών και παροχών χαμηλά, ενώ οι κυβερνήσεις μείωσαν την αύξηση των κοινωνικών δαπανών. Αλλά η συνέπεια αυτών των περικοπών ήταν η παρατεταμένη αργοπορία της αύξησης της ζήτησης, η οποία ενίσχυσε την στασιμότητα την οποία δημιούργησε η υπέρμετρη παραγωγή. Το σωρευτικό πρόβλημα της επιβράδυνσης αποδείχθηκε πέραν αμφιβολίας μέσω της σταθερής, συστηματικής επέκτασης του κρατικού, του εταιρικού και του οικογενειακού χρέος. Αν και πολλοί έχουν εκφέρει την αντίρρηση ότι η εικόνα αυτή της οικονομικής απόδοσης του αναπτυγμένου καπιταλιστικού κόσμου είναι υπερβολικά αρνητική, η οικουμενική αύξηση του χρέους θα έπρεπε να εκληφθεί ως απόδειξη, εκ πρώτης όψεως, του ότι υπήρξε πράγματι επιβράδυνση. Δεν υπάρχει άλλη εξήγηση για το γεγονός.

Αλλά υπό ποια έννοια δημιουργήθηκε παγκόσμια αύξηση του χρέους κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου; Στο κάτω-κάτω, κάθε δεδομένη στιγμή, οι επενδύσεις — περιλαμβανομένων των αγορών ανατοκίζόμενου χρέους— υποτίθεται ότι βρίσκονται σε ισορροπία με τις αποταμιεύσεις. Το πρόβλημα ήταν ότι ένα ολοένα αυξανόμενο τμήμα αυτής της παγκόσμιας δεξαμενής αποταμιεύσεων έφτασε να στηρίζει την καλπάζουσα αύξηση του καταναλωτικού χρέους και της μη βιώσιμης σπέκουλας αντί να βρίσκει διέξοδο σε μορφές επένδυσης οι οποίες θα μπορούσαν να παράξουν βιώσιμη αύξηση εισοδήματος. Οι εξαγωγές άλλων χωρών δημιουργούν αποθέματα, τα οποία εξαγοράζουν το χρέος των Η.Π.Α. με επιτόκια αρκετά χαμηλά ώστε οι τελευταίες να διατηρούν τα κεκτημένα. Η πραγματική οικονομική ιστορία της περιόδου δεν είναι διδακτικό θεατρικό έργο όπου οι ενάρτεοι παραγωγοί και αποταμιευτές αντιμετωπίζουν τους τζογαδόρους και τους σπάταλους. Οι κατασκευαστικοί τομείς των κυρίαρχων εξαγωγικών οικονομιών του κόσμου — της Κίνας, της Ιαπωνίας και της Γερμανίας— εξαρτιόταν από την συσσώρευση του χρέους και των κερδοσκοπικών επενδύσεων τόσο, όσο και ο επενδυτικός και κτηματικός τομέας των χρεωμένων χωρών. Ο λόγος είναι ότι καθώς βυθίστηκε το εισόδημα από επενδύσεις σε εργο-

στασιακές εγκαταστάσεις και εξοπλισμό, το επίπεδο της συνολικής ζήτησης εξαρτιόταν ολοένα και περισσότερο από την μετατροπή των αποταμιεύσεων σε ανατοκίζόμενο χρέος, το οποίο κάτω από τις κατάλληλες συνθήκες μπορεί να αυξηθεί πέρα από κάθε συνάρτηση με την εισροή εισόδων που τελικά το στηρίζουν. Το χρέος είναι η ρίζα των μυριάδων μορφών των τελικά αβάσιμων απαιτήσεων για πλούτο. «Όπως με το άγγιγμα του ραβδιού του μάγου, επενδύει τα μη παραγωγικά χρήματα με τη δύναμη της δημιουργίας και έτσι τα μετατρέπει σε κεφάλαιο, χωρίς να τα αναγκάζει να εκτεθούν στις δυσκολίες και τους κινδύνους που παραμονεύουν κατά την χρήση τους στη βιομηχανία και ακόμη και στην τοκογλυφία.»⁹

Στο τέλος, φυσικά, το χρήμα εκτίθεται σε όλες τις δυσκολίες και τους κινδύνους της χρήσης του. Σύμφωνα με την επισκόπηση του Brenner, η παροντική κρίση είναι η αναπόδραστη επάνοδος της πίεσης για ένα συστηματικό ξεκαθάρισμα των αδύναμων κρίκων, το οποίο δεν αφέθηκε να ολοκληρωθεί στη διάρκεια των τριών τελευταίων δεκαετιών, παρά τους πολλαπλούς γύρους μείωσης εργοδοσίας και τις μαζικές αναχωρήσεις κεφαλαίου από πληθυσμιακά πυκνές κατασκευαστικές γραμμές σε φτηνότερα μέρη και επενδυτικά χαρτοφυλάκια. Η κατάρρευση της αμερικανοκεντρικής οικονομικής και οικοδομικής φούσκας είναι το τέλος της γραμμής για μια ολόκληρη περίοδο αβαρών ισολογιστικών ανισορροπιών, πληθωριστικά φουσκωμένων περιουσιακών στοιχείων και παραγωγής χρεών. Φυσικά, η νεοφιλελεύθερη εποχή έχει ξαναγίνει μάρτυρας γιγαντιαίων εξαγορών χρεών: από την αρχή της δεκαετίας του 80, τέτοιου είδους εκκαθαριστικές επιχειρήσεις λειτούργησαν ως βασικές επιτρεπτικές συνθήκες για την επανέναρξη της δυναμικής του μπουμ και της φούσκας. Αλλά σε αντίθεση με προηγούμενα τοπικά επεισόδια νεοφιλελεύθερης κατάρρευσης, αυτό εδώ λαμβάνει χώρα σε μια πολύ μεγαλύτερη κλίμακα, και καμία εξαγορά χρεών δεν μπορεί ρεαλιστικά να συγκρατήσει την παγκόσμια οικονομία από την είσοδο σε μια νέα εποχή παγκόσμιας ύφεσης ή σε μια παρατεταμένη περίοδο σταθεροποίησης αργών ρυθμών ανάπτυξης, ή ίσως και σε ένα νέο συνδυασμό των δύο.

Η ελαστικότητα του κεφαλαίου

Ως τώρα δεν έχει προκύψει γενική πτώση στα επίπεδα τιμών του είδους που απαντήθηκε στις δεκαετίες του 1870 και 1930, με εξαίρεση τις αγορές κατοικίας. Αυτό μαρτυρά τις εντυπωσιακές δυνατότητες του μεταπολεμικού κράτους να υποστηρίξει την ζήτηση, αν και μπορούν και αυτές να φτάσουν στα όριά τους σύντομα, καθώς ο φόρος αίματος της ανεργίας συνεχίζει να αυξάνεται παντού. Η σύγχρονη μορφή σταθεροποίησης και οι συσπειρώσεις της αγοράς τις οποίες καθιστά εφικτές

έχουν ως κόστος το αυξανόμενο χρέος, το οποίο δεν μπορεί να διαιωνιστεί επ' άπειρον. Αυτό δεν σημαίνει ότι θα φύγει στο τέλος ο πάτος από το βαρέλι των τιμών, όπως έκανε κατά την περίοδο της μεγάλης ύφεσης. Στην πραγματικότητα, οι αντιπληθωριστικές συνέπειες μιας μεγάλης πτώσης στην κατανάλωση —συνέπεια της προσπάθειας νοικοκυριών και επιχειρήσεων να αποπληρώσουν τα χρέη τους— είναι πιθανό να συνδυαστούν, αλλά και ενίοτε να συγκρουστούν με πληθωριστικές και υπερπληθωριστικές φούσκες οι οποίες θα προκύψουν ως συνέπειες προσπαθειών να ενισχυθούν ασθενικές οικονομίες με ενέσεις όλο και μεγαλύτερης ρευστότητας, δηλαδή με την εκτύπωση χρημάτων. Στα επόμενα χρόνια, είναι πιθανό να δούμε τη γέννηση μιας νέας και εξωφρενικής μορφής στασιμότητας και πληθωρισμού [stagflation].

Θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί αν θα ήταν εφικτό, μετά τη δεκαετία του 1970, αντί να στηρίζεται η συνολική ζήτηση μέσα απ' το χρέος, να είχε εξαπολυθεί μια κρίση κλίμακας ικανής να εξαλείψει τις τεράστιες ποσότητες περιθωριακής και ανεπαρκούς ιδιοκτησίας κεφαλαίου οι οποίες κρατούν σε χαμηλά επίπεδα τα ποσοστά απόδοσης, αποκαθιστώντας έτσι τις απαραίτητες συνθήκες για μια δυναμικότερη συσσώρευση κεφαλαίου. Το σοκ Carter-Volcker¹⁰ ήταν ένα σύντομο πείραμα σε αυτή την κατεύθυνση. Φυσικά, αν οι Η.Π.Α. είχαν εμμένει σε μια τέτοια στρατηγική, οι δομικές προσαρμογές μιας κλίμακας ανάλογης με αυτή που χρησιμοποιήθηκε στη Λατινική Αμερική θα ήταν η ημερήσια διάταξη σε μεγάλο τμήμα του Οργανισμού για την Οικονομική Συνεργασία και Ανάπτυξη (Ο.Ο.Σ.Α.). Ίσως, αν οι κοινωνίες του Ο.Ο.Σ.Α. μπορούσαν να αντέξουν ένα ξεκαθάρισμα τέτοιας κλίμακας, οι ρυθμοί ανάπτυξης να είχαν επιστρέψει σιγά-σιγά σε επίπεδα τα οποία να μπορούν να συντηρήσουν ένα ρυθμό ανάπτυξης λιγότερο εντυπωσιακό αλλά και λιγότερο εξαρτημένο από το χρέος και τις κερδοσκοπικές επενδύσεις. Θα είχε όμως υλοποιηθεί ένα τέτοιο σενάριο; Η δημοσιοοικονομική αυστηρότητα σε αυτή την περίοδο οδήγησε απλά σε ανάπτυξη μέσω του επανασυντονισμού της οικονομίας με τις εξαγωγές. Αν οι Η.Π.Α. είχαν μείνει στον δρόμο Volcker κατά τη δεκαετία του 80, θα μπορούσαν πολύ πιθανόν να είχαν βυθίσει ολόκληρη την παγκόσμια οικονομία (και όχι απλά την Λατινική Αμερική) σε ύφεση, και έτσι δεν θα είχαν κανέναν στον οποίο να μπορούν να εξαγουν. Όπως και να έχει, λίγες κοινωνίες του μεταπολεμικού τύπου ευμάρειας θα μπορούσαν να αντέξουν τόσο δραστικές αναπροσαρμογές και απώλειες προνομίων χωρίς την ξεκάθαρη προοπτική της επιστροφής σε αυξανόμενα επίπεδα κατανάλωσης.

Τα υψηλά ποσοστά ανάπτυξης συντήρησαν το κοινωνικό συμβόλαιο του μεταπολεμικού καπιταλισμού στη

Δύση. Ακόμη και μετά τη χρυσή του εποχή, ο σφριγηλός καταναλωτισμός παρέμεινε αδιαπραγμάτευτη κληρονομιά. Όχι μόνο τέθηκε εκτός συζήτησης η προοπτική μιας εξαγνιστικής έκρηξης εκτεταμένης δημιουργικής καταστροφής μετά την αρχή της οικονομικής κάμψης στη δεκαετία του 70, αλλά τα χαμηλότερα ποσοστά κατανάλωσης τα οποία χαρακτήρισαν παλαιότερες περιόδους του καπιταλισμού δεν είχαν πλέον κοινωνικο-πολιτική νομιμότητα. Χρειαζόταν αυξανόμενα επίπεδα χρέους για να συγκρατήσουν τη δυνητική πτώση στην κατανάλωση. Αυτό συνέβη παρά τη μαζική είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας, η οποία κατέστησε κυρίαρχα τα νοικοκυριά με διπλό εισόδημα. Έχοντας γίνει εφικτή ουσιαστικά από τη διάθεση χρημάτων κατά παραγγελία, η αύξηση του χρέους σε αυτή την περίοδο εξέφρασε θεσμοθετημένες προσδοκίες αυξανόμενης ευμάρειας. Αν και είναι αλήθεια ότι οι ρυθμοί ανάπτυξης των τελευταίων τριάντα ετών υπήρξαν χαμηλοί αν συγκριθούν με πιο μακρινούς ιστορικούς μέσους όρους, υπήρξαν χαμηλοί σε σχέση με τις ιστορικά διαμορφωμένες προσδοκίες οι οποίες, όπως είπε ο Μαρξ για τα επίπεδα μισθών, καθόρισαν τα κριτήρια του τι είναι υψηλό και τι χαμηλό.

Υπάρχουν ακόμη ανέπαφα κοινωνικοπολιτικά όρια στην προς τα κάτω αναπροσαρμογή του επιπέδου διαβίωσης στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, και μάλλον και σε κάποιες από τις πιο επιτυχημένες αναπτυσσόμενες χώρες. Ο νεοφιλελευθερισμός έφερε ανεργία σε υψηλή κλίμακα στην Ευρώπη, μακροπρόθεσμη στασιμότητα των μισθών στην Αμερική, και αυξανόμενη ανασφάλεια για την απασχόληση και τις παροχές παντού. Πέρα όμως από την περίπτωση του ενός πέμπτου του πληθυσμού που βρίσκεται στον πάτο της κλίμακας, πολλές από τις καταστροφικές κοινωνικές συνέπειες αποσοβήθηκαν από τις κοινωνικές παροχές, την αύξηση του εισοδήματος των γυναικών (το οποίο επέτρεψε την ανάπτυξη του γενικού εισοδήματος των νοικοκυριών) και, σε ορισμένες χώρες, το αυξανόμενο χρέος από τις πιστωτικές κάρτες και τον πληθωρισμό στις τιμές κατοικίας. Σε ολόκληρο τον Ο.Ο.Σ.Α., το ποσοστό των δημόσιων παροχών επί του ΑΕΠ αυξήθηκε καθ' όλη την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού, κυρίως λόγω του σταθερά αυξανόμενου κόστους της υγείας στις γερασμένες αυτές κοινωνίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της τάσης είναι ότι η Medicare εκτινάχθηκε στα χρόνια της διακυβέρνησης του νεότερου Τζορτζ Μπους. Χωρίς όμως το προστατευτικό μαξιλάρι του χρέους και της σπέκουλας, τα επίπεδα διαβίωσης μπορεί να αρχίσουν να χειροτερεύουν με τρόπους που θα θυμίζουν περισσότερο τη δεκαετία του 1930 και λιγότερο αυτή του 80. Φυσικά, πολλές χώρες δοκίμασαν την εμπειρία της κατάρρευσης σε επίπεδα ανάλογα της μεγάλης ύφεσης κατά τη δεκαετία του 80 και τις αρχές του 90, ή στην ακολουθία

κρίσεων από το 1997 έως το 2001· αλλά εκτός από την περίπτωση της Αφρικής, οι χώρες αυτές είχαν τη μικρή παρηγοριά της ανάπτυξης με βάση τις εξαγωγές ως στήριγμα αφότου είχαν περάσει τα βάσανα της δομικής αναπροσαρμογής. Δεν υπάρχουν συγκρίσιμες «υψηλές δυνάμεις» για να επιβάλλουν τη δομική αναπροσαρμογή στις μεγαλύτερες αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες, αλλά δεν υπάρχει επίσης άμεσος δρόμος αναπροσαρμογής μέσω του συνδυασμού δημοσιοοικονομικής αusterότητας και εξαγωγών. Όλες οι σημερινές τιτάνιες προσπάθειες εξαγοράς χρεών και ενίσχυσης της οικονομίας αποδεικνύουν ότι οι ηγέτες των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών γνωρίζουν πως ό,τι ήταν, υποτίθεται, καλό για τις κοινωνίες του Τρίτου Κόσμου απορρίπτεται ασυζητητί για αυτές του πρώτου.

Τεχνολογική επανάσταση

Καμία κοινωνική τάξη δεν εξαφανίζεται προτού αναπτυχθούν όλες οι παραγωγικές δυνάμεις για τις οποίες υπάρχει χώρος σε αυτή.

Καρλ Μαρξ, *Συνδρομή στην κριτική της πολιτικής οικονομίας*

Η σύγχρονη κρίση αποκαλύπτει μια σειρά ανοίκειων χαρακτηριστικών τα οποία πηγάζουν από την ανικανότητα των αναπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών να αντέξουν το κόστος μιας νέας κοινωνικο-τεχνικής υποδομής, και να κινηθούν πέρα από το υπάρχον πλέγμα σταθερού κεφαλαίου. Αυτή τη στιγμή, το τελευταίο καθιστά πάγιο ένα εξηντάχρονο σύμπλεγμα από παραγωγικές δυνάμεις στον πυρήνα της παγκόσμιας οικονομίας. Το δομικό αδιέξοδο το οποίο έχει δημιουργήσει δεν έχει γίνει πλήρως κατανοητό, και αυτό οδηγεί σε δυσκολίες σε ό,τι αφορά την ιστορικοποίηση των τελευταίων 25 ετών του καπιταλισμού. Η αντίληψη του Fredric Jameson για το μεταμοντερνισμό ως πολιτισμική μορφή της περιόδου είναι πράγματι το μεγάλο ορόσημο του σύγχρονου εποχισμού.¹¹ Στην αρχή της δεκαετίας του 80, ο Jameson συνέλαβε με καινοτόμο τρόπο αυτή τη νέα τάξη πραγμάτων ως προάγγελο των ριζοσπαστικών νέων τεχνολογιών και ενεργειακών πηγών του καπιταλισμού. Για να κατανοήσουμε τη μετέπειτα τροχιά της καπιταλιστικής κοινωνίας, είναι σημαντικό να αναγνωρίσουμε ότι αυτό το μεγάλο άλμα προς τα εμπρός,¹² αυτό που ο Ernest Mandel αποκάλεσε την τρίτη τεχνολογική επανάσταση, δεν υλοποιήθηκε ποτέ. Ακόμα και ο πιο ταπεινόφρονα αντιληπτός «μετα-φορντισμός» απέτυχε να εξαπολύσει μια παραγωγική επανάσταση η οποία να μειώνει το κόστος και να απελευθερώνει εισόδημα για πολυεπίπεδη κεφαλαιοκρατική επέκταση.

Αντί για κάτι τέτοιο, η τελευταία φάση του καπιταλισμού πήρε την ψευδομορφή της ανάπτυξης κυρίως μέσα

από τον καταναλωτισμό των πιστωτικών καρτών και των περιουσιακών στοιχείων-φούσκα. Η ανάλυση του Jameson για την ανικανότητα της σύγχρονης κοινωνίας να νιώσει και να αναπαραστήσει την ολότητα του παγκόσμιου συστήματος την απέδωσε αρχικά σε κάποια ακαταμέτρητη ανισορροπία ανάμεσα στην ανθρώπινη δραστηριότητα και τις νεο-εξαπολυθείσες παραγωγικές δυνάμεις πυρηνικού ή κυβερνητικού τύπου.¹³ Αλλά σε κατοπινές αναλύσεις, το κέντρο του προβλήματος μετατοπίστηκε σιωπηρά στη χαρτογράφηση ενός θολού, ψευδο-δυναμικού κόσμου επενδυτικών αγορών. Οι αρχικές προεικονίσεις συναρπαστικών και καινοφανών πολιτισμικών συνθηκών έδωσαν τη θέση τους σε συνθέσεις που απεικόνιζαν μια μάλλον κλειστή και παράγωγη κατάσταση. Η κουλτούρα του καπιταλισμού έγινε μια οργανωμένη απομίμηση του ιστορικά σημαίνοντος δυναμισμού η οποία απέκρυπτε και αντιπαρερχόταν την κοσμική επιβράδυνση που εμφανιζόταν στην «πραγματική οικονομία».

Αλλά τι συμβαίνει με την τεχνολογία της πληροφόρησης και την οικονομία των κοντέινερ —τις δυο χαρακτηριστικές τεχνολογικές καινοτομίες της περιόδου; Χωρίς αμφιβολία, πυροδότησαν μια τεράστια αύξηση του παγκόσμιου εμπορίου, πέρα από την ανάπτυξη της ίδιας της παγκόσμιας οικονομίας. Αυτές οι τεχνολογικές και οργανωτικές καινοτομίες στην κατεύθυνση της μείωσης του κόστους αποσόβησαν τις δυνητικά πληθωριστικές συνέπειες της αυξανόμενης διάθεσης διαφόρων μορφών του χρήματος. Μαζί με τα αμερικανικά ελλείμματα, οι καινοτομίες για την προώθηση του εμπορίου στάθηκαν υπεύθυνες για την επιτάχυνση της ανάπτυξης στην ανατολική Ασία και κυρίως στην Κίνα. Αλλά σε αντίθεση με μια «πυρηνικο-κυβερνητική βιομηχανική επανάσταση», ή με τη μεταπήδηση σε κάποια εναλλακτική πηγή ενέργειας, οι τεχνολογικές αλλαγές αυτής της μορφής έχουν λίγο-πολύ φέρει τεράστιες ποσότητες αγαθών από χώρες με χαμηλά ημερομίσθια σε αγορές οι οποίες είναι ήδη βεβαρυσμένες από την υπερπληρότητα των ακριβότερων αντιστοίχων τους, αντί να πυροδοτήσουν την ανάπτυξη μέσα από τη δημιουργία νέων τύπων παραγωγής.

Στη δεκαετία του 90, φάνηκε βάσιμη η ιδέα ότι η οικονομία των κοντέινερ, της μετα-φορτωτικής παραγωγής, των αλυσίδων προμηθειών και της τεχνολογίας της πληροφόρησης στον νέο εργασιακό χώρο, ήταν οι δυνάμεις που θα οδηγούσαν τη μετάβαση σε μια Νέα Οικονομία, η οποία θα ήταν παραγωγικότερη, και με διαφορετικούς τρόπους, από ο,τιδήποτε είχε προηγηθεί. Αλλά αυτή η μεγάλη μεταμόρφωση απέτυχε για κάποιο λόγο να υλοποιηθεί στατιστικά και σύντομα, η κατάρρευση του χρηματιστηρίου του 2001 έφερε το τέλος στη δεκαετία του κυβερνο-hype. Πολύ λιγότερο βάσιμη αποδείχθηκε η μετέπειτα προσδοκία ότι οι τεχνολογικά οπισθοδρομικές κτηματολογικές

φούσκες, οι οποίες παρείχαν αγορές για τους εξαγωγείς καταναλωτικών αγαθών και πρώτων υλών, θα μπορούσαν να αποτελέσουν βιώσιμες βάσεις οικονομικής ανάπτυξης. Αντί να οδηγήσουν σε μια «Νέα Οικονομία» στην παραγωγική βάση, οι καινοτομίες αυτής της περιόδου του καπιταλισμού πυροδότησαν μεταμορφώσεις στον τρόπο ζωής [Lebenswelt] της διασκέδασης και της κοινωνικότητας, την επέκταση των εκπαιδευτικών και πολυτελών αγορών, και πάνω από όλα, την ηρωική εποχή αυτού που ως πρόσφατα ονομαζόταν «επενδυτική τεχνολογία». Ίντερνετ και κινητά, Walmart και Prada, Black-Scholes¹⁴ και στεγαστικά δάνεια υψηλού κινδύνου (subprime) —αυτά είναι τα τεχνολογικά ορόσημα της εποχής.

Κοιτάζοντας προς ανατολάς

Μαζί μ' αυτό το μύθο μιας τεχνολογικής νέας εποχής, το άλλο μεγάλο αφήγημα του καπιταλισμού σ' αυτή την περίοδο υπήρξε η αποκέντρωση του ευρω-αμερικανικού πυρήνα του καπιταλιστικού πολιτισμού μέσω της ανόδου της Ασίας, δηλαδή ουσιαστικά της Ιαπωνίας αρχικά και της Κίνας αργότερα. Η μεταμοντέρνα παγκοσμιοποίηση κατέστη το έπος της αυτο-υπέρβασης της Δύσης προς την κατεύθυνση του προς ανατολάς ορίζοντα. (Έχει λογική το γεγονός ότι τόσο γεωγραφικά όσο και από τη σκοπιά της παγκόσμια σημαίνουσας ιστορίας,¹⁵ η Ασία εμφανίζεται σε τέτοιου είδους απολογισμούς του μέλλοντος του καπιταλισμού ως η νέα Δύση, ως η Αμερική της νέας χιλιετίας). Για περισσότερο από μισόν αιώνα η αμερικανική ηγεμονία βοήθησε στο να καταστεί εφικτή μια τέτοια προοπτική, ανοίγοντας την τεράστια αγορά της σε επιλεγμένους πελάτες και παρέχοντάς τους δωρεάν στρατιωτική προστασία απέναντι στον κομμουνισμό. Στην ύστερη, μεταψυχροπολεμική της φάση, η ζήτηση στις Η.Π.Α. υπήρξε καταλυτική για τη ραγδαία ανάπτυξη των μεγάλων ασιατικών εξαγωγέων, οι οποίοι παρήγαγαν βιομηχανικά αγαθά τα οποία υπήρχαν ήδη, αλλά με μικρότερο κόστος. Αντί να απελευθερώσουν νέες παραγωγικές δυνάμεις που χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερο εύρος ή ένταση, τα συσσωρευμένα πλεονάσματα της Ασίας κατέληξαν να πυροδοτήσουν την αύξηση της επενδυτικής φούσκας σε όλο τον κόσμο.

Η διαδικασία αυτής της μετακίνησης της τεχνολογικά λιγότερο αναπτυγμένης βιομηχανικής παραγωγής σε χαμηλόμισθες περιοχές ξεδιπλώθηκε διαφορετικά από ό,τι έγινε στις κλασικές επεκτατικές φάσεις του καπιταλιστικού συστήματος. Αν και η Κίνα αναπτύχθηκε ραγδαία προς αυτές τις κατευθύνσεις, η παγκόσμια οικονομία ως σύνολο αναπτύχθηκε με υπερβολική βραδύτητα και υπερβολικά δυσανάλογα για να καταστεί βιώσιμη έστω και αυτή η μετακίνηση. Παρά το γεγονός ότι οι Η.Π.Α. και γενικότερα η Δύση, θα αποδεχτούν τελικά ένα διευ-

ρυμένο ρόλο για την Κίνα σε κάποιο αναδυόμενο καθεστώς ασταθούς διαχείρισης κρίσεων, δεν πρόκειται για την έναρξη μιας νέας, «κινεζοκεντρικής» φάσης συσσώρευσης. Για να γίνει εφικτή μια τέτοια φάση, η κινεζική ανάπτυξη θα πρέπει να εξαρτηθεί από νέες και πιο αναπτυγμένες παραγωγικές δυνάμεις, και όχι απλά από την ευρύτερη διασπορά των ήδη υπάρχοντων —οι οποίες δεν βρίσκονται καν σε πολύ αναπτυγμένο επίπεδο, όπως δείχνει το παράδειγμα των αμερικανικών τεχνικών παραγωγής που μεταπήδησαν στην Ευρώπη και την Ιαπωνία μετά τον Πόλεμο. Η εικοσιπενταετής ιστορία χωρών με το μισό ή το ένα πέμπτο του κατά κεφαλή ΑΕΠ των Η.Π.Α. που καταφέρνουν να τις φτάσουν ή ακόμα και τις ξεπεράσουν δεν θα επαναληφθεί σήμερα με χώρες όπου το κατά κεφαλή ΑΕΠ δεν είναι ούτε καν το ένα δέκατο τέταρτο του αντίστοιχου αμερικανικού.

Ο κατασκευαστικός τομέας χαμηλής τεχνολογίας έχει πιθανότητες να κρατήσει την ανάπτυξη της Κίνας σε εντυπωσιακά επίπεδα, αλλά δεν μπορεί να αποτελέσει τη βάση μιας νέας παγκόσμιας φάσης συσσώρευσης. Επιπλέον, οι ρυθμοί ανάπτυξης της Κίνας θα ανασχεθούν σύντομα, καθώς θα ατονούν οι αγορές εξαγωγών. Δεν είναι ξεκάθαρο αν η Κίνα μπορεί τώρα να μετατοπίσει το ενδιαφέρον της προς την εθνικά καθοδηγούμενη συσσώρευση χωρίς να πληρώσει το τίμημα μιας σημαντικής επιβράδυνσης των ρυθμών ανάπτυξης. Μόνο μετά από μια μακρά και κοινωνικο-πολιτικά μετασχηματιστική διαδικασία ενίσχυσης της αντισταθμιστικής εγχώριας ζήτησης μπορούν να εξασφαλιστούν τα θεμέλια μιας βιώσιμης ανάπτυξης για ένα πληθυσμό ενός δισεκατομμυρίου διακοσίων πενήντα περίπου εκατομμυρίων ανθρώπων. Η τωρινή τόνωση των επενδύσεων σε έργα υποδομής στη Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας είναι μάλλον απίθανο να αντισταθμίσει το μαζικό ξεκαθάρισμα στον τομέα εξαγωγών της, επειδή είναι κατά πάσα πιθανότητα υπερβολικά μικρή και υπερβολικά απαιτητική σε κεφάλαιο για να αρχίσει να μετατοπίζει την οικονομία προς την κατεύθυνση της εγχώριας ζήτησης.

Αν ο κόσμος κινούνταν πράγματι προς μια νέα φάση σφριγηλής καπιταλιστικής συσσώρευσης, η Κίνα θα ήταν ένα από τα βασικά της επίκεντρα. Υπάρχουν όμως λόγοι για να πιστέψουμε ότι καθώς η κάμψη εντείνεται ταυτόχρονα στην Ιαπωνία, τις Η.Π.Α., και σε μεγάλο κομμάτι της Ευρώπης, η Κίνα θα μπορέσει όχι μόνο να αποφύγει να βυθιστεί μαζί τους, αλλά και να αναπτυχθεί αρκετά γρήγορα ώστε να ανοιχθούν ευκαιρίες για την ανάρρωσή τους μέσω εξαγωγών σ' αυτή; Ακόμα και με τους πιο αισιόδοξους υπολογισμούς του μεγέθους της, ακόμα και αν υποθέσουμε ότι ο όλο και περισσότερο βασισμένος στις εξαγωγές ρυθμός ανάπτυξής της δεν θα πέσει απότομα, η οικονομία της Κίνας παραείναι μικρή για να αντέξει το

βάρος. Η Δύση θα συνεχίσει να παρακμάζει χωρίς να δώσει το έναυσμα για την ανάδυση της Άπω Ανατολής — και πολύ λιγότερο, της Βραζιλίας, της Ρωσίας ή της Ινδίας.

Οι υποθέσεις αυτές αποτελούν απόπειρες να εντοπίσουμε το πού βρισκόμαστε σε ό,τι αφορά την μακροπερίοδη ιστορία [*longue durée*] του καπιταλισμού —αν είμαστε κάπου στη μέση, ή, εναλλακτικά, κοντύτερα προς το τέλος: αν αυτός ο τρόπος παραγωγής είναι παλιός ή νέος, αν πλησιάζει τα τελικά του όρια, ή αν φαίνεται έτοιμος για νέα κύματα επέκτασης. Η δραματική γεω-οικονομική επέκταση του συστήματος κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες, η συνεχιζόμενη εγκόλπωση των τελευταίων μεγάλων αγροτικών πληθυσμών της Ασίας, αλλά και η ενσωμάτωση του βιομηχανικού κόσμου της πρώην ΚΟΜΕΚΟΝ, φάνηκαν να δείχνουν το δρόμο προς αναπτυξιακές προοπτικές μεγάλης διάρκειας, εσωτερικούς και εξωτερικούς ορίζοντες εποικισμού, μιας αυτοκρατορίας σε λανθάνουσα κατάσταση [*in statu nascendi*]. Αλλά η κοσμική στασιμότητα και οι χρόνια εξουθενωμένες οικονομίες σε μεγάλο τμήμα της Λατινικής Αμερικής, της Αφρικής και της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, λειτουργούν ως δύσπεπτες μαρτυρίες των αποτυχιών της νεοφιλελεύθερης «πρωτόγονης συσσώρευσης» όταν συγκριθούν με τις κλασικές περιφράξεις που πυροδότησαν τη γένεση του κεφαλαίου και τις περιπέτειες της επέκτασής του. Το βιβλίο *Πλανήτης παραγκουπόλεων* του Mike Davis είναι ένα σοκαριστικό ντοκουμέντο της έξωσης μιας διαρκώς πολυπληθέστερης ανθρωπότητας παραγωγών και καταναλωτών από την παγκόσμια αγορά.¹⁶

Παράλληλα, έχουν ξεδιπλωθεί διαδικασίες απαρχαίωσης στον αναπτυγμένο καπιταλιστικό τομέα. Παρά τις περιοδικές εκρήξεις φρενήρους κερδοσκοπίας από τη δεκαετία του 80 και μετά (συνοδεία φανφαρόνικων ανακοινώσεων περί της έλευσης μιας εποχής καινοφανούς καπιταλιστικού δυναμισμού), το αποτέλεσμα ήταν μονάχα οι σύντομες, μη βιώσιμες περίοδοι νέων τεχνολογικών επενδύσεων. Ο Μαρξ φαίνεται πως προέβλεψε το γεγονός ότι ο καπιταλισμός θα άρχιζε να επιβραδύνεται στις ώριμες περιοχές των παλιών του πατρίδων, καθώς η εκρηκτική αύξηση της μηχανικής παραγωγικότητας που δημιουργεί όλο και παραγωγικότερες μηχανές θα έφερνε ως αποτέλεσμα την απασχόληση όλο και λιγότερων εργατών. Σε μακροπερίοδη βάση, η περαιτέρω ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγικότητας θα παρεμποδιζόταν από την τάση της να μειώνει την απασχόληση στον εκάστοτε τομέα, και έτσι να ελαττώνει την συνολική ζήτηση η οποία θα εξαγόραζε την περαιτέρω επέκταση της παραγωγικότητας. Αυτή ήταν η μορφή με την οποία θα ξεδιπλωνόταν η αντίφαση μεταξύ των δυνάμεων και των σχέσεων παραγωγής.

Η γκρίζα κοινωνία

Ανεξάρτητα από τις αρετές αυτού του απολογισμού, είναι αβέβαιο το αν η ιστορία της βιώσιμης παραγωγικότητας μέσα από βιομηχανικές επαναστάσεις θα συνεχιστεί στην εποχή του τομέα υπηρεσιών. Ο Μαρξ υπονόησε ότι το «εσωτερικό» κόστος του κεφαλαίου που φέρουν οι εταιρίες θα αυξηθεί, κατεβάζοντας το περιθώριο κέρδους. Αυτό που προκύπτει είναι ότι κάποια εξωτερικά κοινωνικά έξοδα αυξάνονται μακροπρόθεσμα και δεν μπορούν να αντισταθμιστούν με αυξήσεις παραγωγικότητας σε άλλα κομμάτια της οικονομίας. Ο αναπτυσσόμενος καπιταλισμός θα έπαιρνε νέο δάνειο ζωής αν έβρισκε τρόπο να χαμηλώσει σημαντικά το κόστος της υγείας, της παιδείας και της φροντίδας για τους ηλικιωμένους χωρίς να μειώσει δραστικά το επίπεδο και την ποιότητα των παροχών. Αλλά οι επαναστάσεις στην παραγωγικότητα οι οποίες μείωσαν τον αγροτικό πληθυσμό σε μονοψήφια ποσοστά, και οι οποίες κάνουν τώρα το ίδιο πράγμα στη βιομηχανική εργατική δύναμη —με το αντιστάθμισμα βέβαια της μεταφοράς της παραγωγής σε φτηνότερες ζώνες εργασίας— δεν είναι πιθανό να επαναληφθούν για μεγάλα τμήματα αυτού που ονομάζεται οικονομία των υπηρεσιών. Αυτός είναι ο βασικός λόγος που οι καπιταλιστικές οικονομίες βαδίζουν μακροπρόθεσμα προς το στάσιμο κράτος.

Ο λόγος που η βιομηχανική παραγωγή είναι «τεχνολογικά προοδευτική» έχει να κάνει με τις εμμενείς της ποιότητας — η παραγωγή στον τομέα αυτό μπορεί εύκολα να τυποποιηθεί, και συνεπώς, οι πληροφορίες που είναι απαραίτητες για την παραγωγή μπορούν επίσης να τυποποιηθούν ως ένα σύνολο οδηγιών που μπορεί εύκολα να αναπαραχθεί. Στην περίπτωση των υπηρεσιών, υπάρχουν μεγάλες διαφορές ανάμεσα σε διαφορετικές δραστηριότητες σε ό,τι αφορά την συμβολή τους στην αύξηση της παραγωγικότητας. Ορισμένες υπηρεσίες που είναι απρόσωπες, όπως οι τηλεπικοινωνίες, έχουν χαρακτηριστικά παρόμοια με την βιομηχανία και έτσι μπορούν να καταστούν «τεχνολογικά προοδευτικές». Όμως οι προσωπικές υπηρεσίες, όπως κάποιοι τύποι ιατρικής περίθαλψης, δεν μπορούν να τυποποιηθούν εύκολα και να υποταχτούν στις ίδιες μεθόδους μαζικής παραγωγής που χρησιμοποιούνται στη βιομηχανία. Αυτοί οι τύποι υπηρεσιών, επομένως, θα είναι «τεχνολογικά στάσιμοι». Γενικά, αν υπάρχουν δυο δραστηριότητες, μία από τις οποίες είναι «τεχνολογικά προοδευτική» και η άλλη «τεχνολογικά στάσιμη», τότε μακροπρόθεσμα ο μέσος όρος ανάπτυξης θα καθοριστεί από την δραστηριότητα της οποίας η παραγωγική ανάπτυξη είναι πιο αργή.¹⁷

Δεν είναι ξεκάθαρο το πώς ο «μεταβιομηχανικός» καπιταλισμός θα μπορέσει να μειώσει το κόστος της κοινωνικής αναπαραγωγής, δεδομένων των μακροχρόνιων προβλημάτων της τεχνολογικής στασιμότητας σε τομείς όπως αυτός της υγείας. Η οικονομική αυτή μετάβαση αλληλεπικαλύπτεται με τη σειρά της με μια δημογραφική,

σύμφωνα με την οποία οι γερασμένοι πληθυσμοί καταλήγουν να υποστηρίζονται από όλο και μικρότερο αριθμό παραγωγικών εργατών: έως το 2050, 22% του παγκόσμιου πληθυσμού θα είναι πάνω από 60 χρονών. Για την Ασία, το ποσοστό θα είναι 24%. Ο πυρήνας της μετά το 1970 κρίσης της συγκυρίας είναι ένα ανεπίλυτο πρόβλημα υπερπαραγωγικότητας και πτωτικών αποδόσεων, το οποίο οδηγεί σε επιβράδυνση της ανάπτυξης, που με τη σειρά της θεραπεύεται και ταυτόχρονα επιδεινώνεται από την αντισταθμιστική συσσώρευση χρέους. Η εγγενώς αργή ανάπτυξη της παραγωγικότητας του τομέα υπηρεσιών επιδεινώνει περισσότερο το πρόβλημα της ζήτησης, ενισχύοντας άλλες τάσεις σ' αυτή την κατεύθυνση. Η κρίση της συγκυρίας του νεοφιλελευθερισμού έχει διαπλακεί με την εποχική-δομική κρίση της μετάβασης σε μια αναπτυξιακά αργή μεταβιομηχανική οικονομία του τομέα υπηρεσιών —στη γερασμένη, γκρίζα κοινωνία την οποία ανέλυσε ο Robin Blackburn.¹⁸

Οι μελέτες του Blackburn εξερευνούν τους τρόπους με τους οποίους η επέκταση των ταμείων συντάξεων έχει δημιουργήσει τις δυνατότητες για μια κοινωνικοποίηση της οικονομικής σφαίρας, ενώ η ανάπτυξη αυτή παραμένει ταυτόχρονα παγιδευμένη και εγκλωβισμένη σε βραχυπρόθεσμες, κερδοσκοπικές λογικές. Εγγενής διάσταση του προβλήματος είναι η αντίληψη ότι οι σύγχρονες οικονομίες έχουν καταλήξει να βασίζονται σε όλο και μεγαλύτερη κρατική υποστήριξη των περιβαλλόντων υποδομών που συντηρούν την αξία της μορφής της ζωής. Τόσο η βιωσιμότητα του καπιταλισμού όσο και η μορφή οποιουδήποτε πράγματος υπάρχει πέρα από τον δικό του ορίζοντα βασίζονται στο αν αναδύεται μια πολιτική η οποία θα μετακινήσει αυτή την διαδικασία κοινωνικοποίησης της κατασκευής και συντήρησης υποδομών πάνω σε ένα έλλογο και προσχεδιασμένο μονοπάτι, αντί η διαδικασία αυτή να παίρνει τη μορφή μιας διαρκώς αυξανόμενης δημόσιας επιδότησης των υποτονικών δυνάμεων του ιδιωτικού κεφαλαίου. Είναι δύσκολο να φανταστούμε μία κοινωνικά αποδεκτή, οικονομικά έλλογη επίλυση πολλών από αυτά τα «βιοπολιτικά» προβλήματα μέσα στο πλαίσιο του καπιταλισμού. Η ιστορική του ζωτικότητα και επεκτασιμότητα έχει βασιστεί σε μια δημογραφική νεότητα που δεν είναι μακροπρόθεσμα βιώσιμη.

Μετά το νεοφιλελευθερισμό

Ποιες είναι σήμερα οι προοπτικές της αναμόρφωσης του καπιταλισμού μετά τις συνέπειες του νεοφιλελευθερισμού; Κάποιες αλλαγές είναι αναπόφευκτες, καθώς οι ηγεμονικές ιδέες της περιόδου έχουν ξαφνικά κηρύξει πτώχευση, ακόμη και τη στιγμή που, όπως και οι μεγάλες τράπεζες τις οποίες εξυπηρέτησαν, τυγχάνουν στήριξης για λίγο ή απομακρύνονται διακριτικά από το προσκήνιο.

Σε αυτή όμως την κατάσταση φθοράς, η μέχρι πρότινος τάση του νεοφιλελευθερισμού να ποζάρει ως φορέας διανοητικής ανωτερότητας και ρεαλισμού δεν θα γίνεται πλέον ανεκτή. Ένας από τους πιο ευσυνείδητους του ιεραποστόλους έκανε πρόσφατα την ακόλουθη δήλωση: «Ακόμη ένας ιδεολογικός θεός απέτυχε. Οι υποθέσεις που κυριάρχησαν στην πολιτική επί τρεις δεκαετίες μοιάζουν ξαφνικά όσο απαρχαιωμένες είναι και αυτές του επαναστατικού σοσιαλισμού.»¹⁹ Αλλά η λαϊκή επένδυση σε αυτές τις ιδέες υπήρξε μάλλον επιδερμική και εξαρτήθηκε από την αντίληψη ότι δεν υπήρχε εναλλακτικός δρόμος για την οικονομία ώστε να βαδίζει μπροστά. Αν και τα ανακλαστικά των περισσότερων πολιτικών συστημάτων καθιστούν την καθαρή ρήξη με την τάξη των πραγμάτων αδιανόητη, θα περίμενε κανείς από αυτές τις κυβερνήσεις να αντιδράσουν πραγματιστικά καθώς οι οικονομίες αρχίζουν να συρρικνώνονται, δηλαδή να εγκαταλείψουν περαιτέρω πειραματισμούς με την απορύθμιση και την ιδιωτικοποίηση, ενώ θα προσπαθούν να στηρίξουν τις αγοραστικές αξίες μέσω γιγαντιαίων δημόσιων παρεμβάσεων στις λίγες περιπτώσεις όπου υπάρχουν τέτοιου είδους επιλογές.

Θα μπορούσε κανείς να σκεφτεί ότι η απο-νομιμοποίηση του νεοφιλελευθερισμού θα μας επέστρεφε σε έναν προγενέστερο κεύσανισμό, αλλά κάτι τέτοιο δεν είναι πιθανό. Ο νεοφιλελευθερισμός δεν ήταν απλά μια υπαναχώρηση «με όπισθεν πορεία» από τα τριάντα χρόνια κεντρικά διαχειριζόμενου μεταπολεμικού καπιταλισμού, αλλά και η συνέχισή του με άλλα μέσα.²⁰ Αυτό σημαίνει ότι αυτό που ίσως φτάνει στο τέλος του είναι ολόκληρη η μετά το 1945 περίοδος του καπιταλισμού, κατά την οποία οι κυβερνήσεις ισχυρίστηκαν ότι διαθέτουν την ικανότητα να εξομαλύνουν τους κύκλους της αγοράς και τις περιόδους κάμψης μέσα από τη δημιουργία ζήτησης. Αν τα τελευταία τριάντα χρόνια νεοφιλελευθερισμού υπήρξαν μάρτυρες μιας γιγαντιαίας κατά μέσο όρο εξάπλωσης του ιδιωτικού και δημόσιου χρέους που λειτούργησε ως αντιστάθμισμα στην επίμονα αργή ανάπτυξη της πραγματικής οικονομίας, είναι ικανές οι κυβερνήσεις να τονώσουν ρεαλιστικά τις οικονομίες τώρα, αναλαμβάνοντας περισσότερα χρέη μέσω δημόσιων εξόδων; Ο κεύσανισμός της δεκαετίας του 30 ήταν θεραπεία για οικονομίες που είχαν ήδη φτάσει στον πάτο, όχι μέσο που απέτρεπε χρεωμένες οικονομίες απ' την περικοπή των χρεών τους. Η αύξηση του αμερικανικού χρέους απλά παρατείνει το σωρευτικό πρόβλημα των τεράστιων παγκόσμιων προβλημάτων της στρεβλής κατανομής και ανισότητας, ακόμη και αν η εναλλακτική λύση του να αφαιρεθεί το πρόβλημα να ξετυλιχτεί σε ένα χασοτικό «ο σώζων εαυτόν σωθείτε» θα έκανε τα πράγματα πολύ χειρότερα.

Η ελπίδα ότι η παρούσα κρίση θα μπορούσε να διευκολύνει μια μετάβαση προς τον πράσινο καπιταλισμό είναι πιθανόν το ίδιο αβάσιμη. Ενώ η ίδια η στασιμότητα μπορεί να επιβραδύνει σημαντικά τη συνεχιζόμενη, ξέφρενη επιδείνωση του φυσικού περιβάλλοντος, η μετάβαση σε εναλλακτικές πηγές ενέργειας και στην πράσινη τεχνολογία είναι σχεδόν βέβαιο ότι θα υποβαθμιστεί από τη μείωση στις τιμές των καυσίμων που θα προκληθεί από μια παρατεταμένη κάμψη της αγοράς. Φυσικά, οι δημόσιες δεσμεύσεις των ισχυρών κρατών μπορούν να μετατοπιστούν στην κατεύθυνση των εναλλακτικών πηγών ενέργειας ή της πράσινης τεχνολογίας ώστε να ξεπεραστούν τέτοια αντι-κίνητρα, εφόσον αναδυθεί μια πολιτική έλλογα προσανατολισμένη προς το μακροπρόθεσμο. Όμως προς το παρόν φαίνεται απίθανο μια τέτοια πολιτική να μπορεί επίσης να τιθασευτεί από το στενά εννοούμενο εγχείρημα της αναστήλωσης του καπιταλισμού. Η κλίμακα λαϊκής υποστήριξης για επαρκώς διορθωτικά μέτρα θα ξεπερνούσε αυτά τα όρια και έτσι θα τύγχανε πολύ σθεναρής αντίστασης, εκτός κι αν η ραγδαία επιδείνωση εξέθετε πληθυσμούς με κοινωνική σημασία σε καταστάσεις εκτάκτου ανάγκης. Όσο αποφασιστικές και να γίνουν αυτές οι προσπάθειες για την εξοικονόμηση και την βιωσιμότητα, το οικολογικό αδιέξοδο του καπιταλισμού είναι πιθανό να αποδειχθεί το πιο απόλυτο από όλα.

Αυτά τα προβλήματα πάντοτε γίνονται αντιληπτά και αντιμετωπίζονται από ολόκληρους λαούς ως προβλήματα πεδίου, δηλαδή εννοούνται ως επιλύσαμε (και ικανά να αναλυθούν) μόνο στο καπιταλιστικό πεδίο. [...] Στο πηδάλιο είναι αυτή ή η άλλη τάξη, αυτό ή το άλλο καθεστώς. Αυτή ή η άλλη λύση επιτάσσεται, αυτή ή η άλλη κατεύθυνση υιοθετείται κλπ_ και μέχρι να πλαισιωθούν, να δοκιμαστούν, να εξουθενωθούν και να απορριφθούν οι πραγματικές και φαντασιακές δυνατότητες του πεδίου, δεν ανακλύπτει κανένα άλλο πεδίο. Αν και το ίδιο το πεδίο μπορεί να μην ικανοποιεί την λογική (η φαντασία μπορεί να ταχτοποιεί άλλα πεδία, η εμπειρία να προτείνει ακόμη περισσότερα), στο πεδίο πρακτικής το οποίο βρίσκεται σε λειτουργία στο παρόν υπάρχει ακόμη αρκετή λογική, η οποία εργάζεται για τους σκοπούς ολόκληρων λαών και για να δικαιολογήσει αυτό που ήδη συμβαίνει.²¹

Με τις γιγάντιες εξαγορές χρεών της, η κυβέρνηση Ομπάμα προσπάθησε να διασώσει ότι μπορεί να διασωθεί από το νεοφιλελεύθερο κατεστημένο, περιλαμβανομένης, φυσικά, της αμερικανικής πρωτοκαθεδρίας. Η προσπάθεια αυτή, ακόμη και αν κινηθεί πέρα από την παθητικότητα των τωρινών μέτρων, είναι παραπάνω από πιθανό να αποτύχει αξιολογούμενη με τους δικούς της όρους. Τα επίπεδα κόστους και κρατικού χρέους που απαιτούνται για να τονωθεί μια μη βιώσιμη κεφαλαιαγορά και για να απομακρυνθεί ο κίνδυνος του πληθωρισμού θα εξαναγκάσουν στο τέλος τους ξένους κατόχους αποθε-

μάτων σε δολάρια να εγκαταλείψουν περαιτέρω αγορές χρέους με βάση το δολάριο, και έτσι να αυξήσουν το κόστος του χρέους. Μέχρι τώρα, οι κυβερνήσεις της ανατολικής Ασίας χρηματοδοτούν ευχαρίστως τα αμερικανικά κυβερνητικά και εξωτερικά ελλείμματα, έτσι ώστε να συντηρήσουν την αμερικανική κατανάλωση και άρα και τις δικές τους εξαγωγές. Αλλά με την κρίση να φτάνει ακόμη και στην Κίνα, οι κυβερνήσεις αυτές είναι πιθανό να χάσουν την ικανότητα να χρηματοδοτούν τα αμερικανικά ελλείμματα, ιδιαίτερα καθώς αυτά φτάνουν σε μεγέθη χωρίς προηγούμενο και επιστρέφουν μειωμένα κέρδη.

Προς το παρόν, οι ισχυρότερες οικονομίες εξαγωγών στον κόσμο συνεχίζουν να συσσωρεύουν αποθέματα δολαρίων, διότι φοβούνται ότι αν σταματήσουν θα αρχίσει αγώνας δρόμου απαλλαγής από δολάρια, ο οποίος θα καταλήξει σε μια επίπονη υποτίμηση των αποθεμάτων τους. Επιπλέον, εν τη απουσία οποιουδήποτε άλλου επαρκώς μεγάλου και ρευστοποιήσιμου μέσου αποθήκευσης της αξίας, τα θησαυροφυλάκια των Η.Π.Α. διατηρούν μια αβάσιμη πλέον αύρα ασφάλειας. Αλλά το σημείο ανατροπής μπορεί να μην βρίσκεται και τόσο μακριά· η εγκατάλειψη του δολαρίου μπορεί να υιοθετηθεί παρά τις καλύτερες προσπάθειες να αποφευχθεί· ή οι Η.Π.Α. μπορεί να επιχειρήσουν να ρευστοποιήσουν το φόρτο χρεών τους προς τρίτους με χρήματα που τυπώνονται σε κλίμακα που θα αφήσει να ξεσπάσει μια εκρηκτική περίοδος υπερπληθωρισμού, που με τη σειρά της θα υπονομεύσει τα θεμέλια της παγκόσμιας αγοράς για πολύ καιρό. Αυτή η ανεπίλυτη κατάσταση έχει οδηγήσει σε αδιέξοδο: τα επίπεδα χρέους δεν μπορούν να μειωθούν μέσω γιγαντιαίων υποτιμήσεων γιατί το παγκόσμιο κοινωνικοπολιτικό κόστος θα είναι αβάσταχτο· αλλά και το να υποστηριχτούν τα τωρινά επίπεδα με περισσότερα χρέη είναι μη βιώσιμο οικονομικά, ακόμη και στις καλύτερες πιθανές περιπτώσεις συντονισμού. Με δεδομένη την έλλειψη θάρρους τους, οι τωρινές προσπάθειες να στηριχτεί ένα παραπαίον κατεστημένο με τεράστια πακέτα τόνωσης είναι πιθανόν να έχουν τη μοίρα των προσπαθειών των κυβερνήσεων της πρώιμης φάσης της μεγάλης ύφεσης να πετύχουν τον ίδιο σκοπό μέσα από μέτρα αυστηρότητας. Η «λύση» στο συγκυριακό πρόβλημα της οικονομικής κατάρρευσης μπορεί να είναι η παρατεταμένη και δυσβάστακτη απουσία δράσης σε συνδυασμό με μια εποχική μετατόπιση προς το στάσιμο κράτος. Η πρώτη διαδικασία ίσως να έχει ήδη αρχίσει· η δεύτερη μπορεί να είναι το εγχείρημα μιας ολόκληρης γενιάς.

Πολιτικές μορφές

Ποιες χώρες του Ο.Ο.Σ.Α. θα μπορούσαν να αντέξουν παρατεταμένες κρίσεις δομικής προσαρμογής όπως αυτές που βύθισαν στη μιζέρια πληθυσμούς από το

Λάγος ως το Βλαδιβοστόκ —και μάλιστα τώρα, που δεν υπάρχουν πλέον εξαγωγικές διέξοδοι για να αντισταθμίσουν την κατάρρευση των εγχώριων αγορών; Είναι δύσκολο να δούμε τι είδους μέτρα μπορούν να παρθούν από τα πολιτικά καθεστώτα ώστε να εξασφαλιστεί ότι οι ευάλωτες από την ύφεση κοινωνίες θα μένουν προσηλωμένες στο αρχικό μονοπάτι κατά τη διάρκεια της μακράς αυτής πορείας.²² Μάλλον είναι ασφαλές να υποθέσουμε ότι τα εκλεγμένα κοινοβούλια, τα σεϊχάτα και οι ολιγαρχίες θα προσκολληθούν στο ξεφλουδισμένο σκαρί της αμερικανικής τέχνης της εξουσίας όσο αντέχουν, μετά από μια μακρά περίοδο κατά την οποία τέτοιου είδους ηγέτες έχουν σταματήσει να σκέφτονται για εναλλακτικές λύσεις. Η αποσύνδεση όμως η οποία θα κάνει την εμφάνιση της σε μεγάλο αριθμό αυτών των χωρών υπό τη μορφή κάθετα πτωτικών εξαγωγών ή απόσυρσης της πίστωσης μπορεί να κλιμακωθεί σε ένα διαφορετικό στάδιο αν η ισχύς γλιστρήσει τυχόν από τα χέρια τους.

Τι πολιτικο-ιδεολογικές μορφές θα πάρει η αντίσταση στις αναδιατάξεις, όταν αυτές δεν θα μπορούν πλέον να υλοποιηθούν σύμφωνα με τις επιταγές των κεφαλαιαγορών αλλά θα πρέπει να επιβληθούν μέσω άμεσα πολιτικών —και άρα περισσότερο αμφισβητήσιμων— διαδικασιών του καθορισμού νικητών και ηττημένων; Η διάβρωση των παλαιότερων παραδόσεων συλλογικής αντίδρασης καθιστά τις προβλέψεις ριψοκίνδυνες. Η αρχικά τοπικού χαρακτήρα αντίθεση με αυτές τις διαδικασίες θα έχει «ταξικό» χαρακτήρα, αλλά με δραστικά διαφορετικές μορφές, επηρεάζοντας τη μορφή των κοινωνικών δομών οι οποίες θα αναδυθούν από τη σύγχρονη οπισθοχώρηση του καπιταλισμού. Τα αποτελέσματα αυτών των αγώνων θα εξαρτηθούν πιθανόν από το βαθμό στον οποίο η κρατική εξουσία μπορεί να ενισχύσει στοιχειωδώς την ιδιοκτησία και τα προνόμια όπως θα έκανε και σε μια παλιότερη εποχή ταξικών συγκρούσεων. Σε πολλά μέρη του κόσμου, η κατασταλτική ισχύς του κρατικού μηχανισμού έχει υποστεί μια μακροσκελή διαδικασία αδρανοποίησης. Σε άλλα μέρη, αυτό αποτελεί πιο πρόσφατη και αναστρέψιμη διαδικασία. Πώς θα ανταποκριθούν τα διάφορα πολιτικά συστήματα στις υφέρπουσες και άμεσες απειλές απέναντι στην εξουσία του κεφαλαίου και των βασικών της εξουσιοδοτών στην περίοδο που έρχεται, όταν τα έκτακτα μέτρα άσκησης βίας με αποφασιστικά αποτελέσματα ίσως να μην είναι πια διαθέσιμα; Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 30, οι περισσότερες χώρες της Ευρώπης, με την εξαίρεση της Σκανδιναβίας, όρμησαν προς τα δεξιά, αν και υπήρχαν σύντομα ιντερλούδια λαϊκών μετώπων στην Ισπανία και τη Γαλλία. Οι Η.Π.Α. και μεγάλο τμήμα της Λατινικής Αμερικής είχαν μετακινηθεί προς τα αριστερά. Θα ήταν ενδιαφέρον να προσπαθή-

σουμε να προβλέψουμε ανάλογες παραλλαγές σε όλες τις ζώνες του παγκόσμιου συστήματος σήμερα.

Με κάποιες αξιολογικές εξαιρέσεις, δεν υπάρχουν σήμερα ευρείας κλίμακας αριστερά κόμματα και κινήματα τα οποία να θέτουν σε εφαρμογή ή και να απαιτούν ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις. Όμως, παρά τα πλούσια αποθέματά τους σε αδράνεια και παθητικότητα, οι αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές κοινωνίες μάλλον αδυνατούν να αντέξουν την ένταση της σκληραγώγησης την οποία θα τους επιβάλει μια πραγματική ύφεση με τον τρόπο που οι ίδιες κοινωνίες ανταπεξήλθαν στη δεκαετία του 30, και με τον τρόπο με τον οποίο οι φτωχότερες κοινωνίες ανταπεξέρχονται ακόμα στις μέρες μας. Αν δεν υπάρχουν άμεσες αριστερόστροφες κεντρικές λύσεις, και αν η κοινωνία δεν μπορεί να αφηθεί να βυθιστεί σε ένα ευρείας κλίμακας ξεκαθάρισμα, υπάρχουν μήπως βιώσιμες δεξιόστροφες, «κρατικιστικές», μη βασισμένες στην αγορά λύσεις για τις σύγχρονες αντιφάσεις του καπιταλισμού; Η σύγκριση με τη δεκαετία του 30 εγείρει αναπόφευκτα το ερώτημα του αν είναι εφικτό για τις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές κοινωνίες να κινηθούν στην κατεύθυνση μιας πολιτικής ανάλογης του φασισμού. Είναι μικρή η πιθανότητα να απειληθεί ο εκλογισμός που σάρωσε τον πλανήτη μετά το 1989 από μια τέτοια κατεύθυνση, αν και δίχως αμφιβολία, οι διάφορες ασθενείς μορφές καταστάσεων εκτάκτου ανάγκης θα αφθονήσουν. Είναι απίθανο να επιβληθούν παλιότερες, δεξιόστροφες μορφές αυθεντίας και πειθαρχίας σε ένα δήμο αποτελούμενο από εργαζόμενους στον κλάδο των υπηρεσιών και από καταναλωτές, με ανοσία σε περισσότερο έμμεσες μορφές εξουσίας, αλλά και αλλεργία για την παραδοσιακή εξουσία.

Από το τέλος του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου και την έλευση της ατομικής εποχής, έχουν εκλείψει οι μετωπικές συγκρούσεις ανάμεσα στα πιο ισχυρά κράτη του κόσμου. Αυτή η μακρά ειρήνη στον ευρωασιατικό πυρήνα έχει φέρει χαμηλότερα επίπεδα κινητοποίησης της εργατικής ισχύος, προάγοντας μία λιγότερο αυταρχική αλλά εντελώς αποποινικοποιημένη πολιτισμική ατμόσφαιρα. Οι συνέπειες αυτής της ειρήνευσης για τις σχέσεις ανάμεσα στα φύλα υπήρξαν σημαντικότερες, εφόσον δημιούργησαν ένα ισχυρό προοδευτικό ρεύμα το οποίο συνεχίζεται ως σήμερα. Ο Φουριέ ισχυριζόταν ότι το επίπεδο χειραφέτησης οποιασδήποτε κοινωνίας μπορεί να μετρηθεί από τη θέση των γυναικών σ' αυτή —ένα σύστημα μέτρησης το οποίο δυτικοποιεί οποιαδήποτε υπερβολικά πεσιμιστική αντίληψη αυτής της ιστορικής περιόδου. Πρόκειται για μια εποχή στην οποία ο κρατικισμός αυταρχισμός επιβιώνει μόνο σε απομεινάρια και σε απομακρυσμένες γεωγραφικές ζώνες. Φυσικά, οι αντιδραστικές καμπάνιες οι οποίες κόβονται και ράβονται στα μέτρα των ευαισθησιών των πιο δημοκρατικών πληθυσμών δεν είναι ανάγκη

να είναι μιλιταριστικού χαρακτήρα. Η μετανάστευση, και στην Αμερική η «φυλή», είναι ακόμα εν δυνάμει τοξικά και δικαστικά ζητήματα. Σε ορισμένες περιπτώσεις, μπορεί να αναμένει κανείς ότι το φταίξιμο για τις καταρρέουσες οικονομίες και κοινωνικές παροχές θα αποδοθεί στις εθνοφυλετικές μειονότητες, αλλά είναι δύσκολο να δούμε πώς τα μέτρα αποκλεισμού που θα συνεπαχθούν θα μπορούσαν να δημιουργήσουν έστω ένα βαθούλωμα στην επιφάνεια του προβλήματος.

Η ακροδεξιά πολιτική του Μεσοπολέμου βασίστηκε στην κινητική ατμόσφαιρα του ανταγωνισμού των μεγάλων δυνάμεων, η οποία οξύνθηκε δραστικά από την αντίληψη μιας ερυθράς απειλής. Επιπλέον, εν μέσω μιας υπό κατάρρευση παγκόσμιας αγοράς, μία διεθνής τάξη πραγμάτων η οποία θα βασιζόταν σε μια μεταλλαγμένη μορφή αυταρχικού καπιταλισμού έμοιαζε εντελώς βάσιμη. (Το πόσο βάσιμη θα αποδεικνυόταν μακροπρόθεσμα είναι άλλο ζήτημα). Ακόμη και αν κινούμαστε από το νεοφιλελευθερισμό προς νέες μορφές δημόσιας ιδιοκτησίας, οι στάσιμοι και εξειρηνευμένοι κρατικοί καπιταλισμοί του αύριο δεν είναι πιθανόν να επιδείξουν τον πολιτικό προσανατολισμό που είχαν οι προκάτοχοί τους σε μια ξεπερασμένη βιομηχανική εποχή πρόνοιας και πολέμου [*welfare and warfare*]. Οι κρατικοί καπιταλισμοί των μέσων του αιώνα υπήρξαν παροδικά δυναμικοί επειδή οι παραγωγικοί τους στόχοι οριοθετήθηκαν από τον ολοκληρωτικό πόλεμο και την λαϊκή κινητοποίηση, και τίποτε από τα δύο δεν διαφαίνεται στον ορίζοντα σήμερα.

Οι κλασικές ενδο-ιμπεριαλιστικές συγκρούσεις, οι οποίες διευκόλυναν διά της βίας την ανανέωση του συστήματος στη βάση νέων συνόρων επέκτασης, δεν είναι πλέον συμβατές με την συντήρηση του συστήματος. Κινούμενη στην αντίθετη κατεύθυνση, η κλίμακα της οικονομικής κρίσης την οποία θα αντιμετωπίσουν όλα τα κράτη μπορεί να τα εξαναγκάσει τελικά να περικόψουν τις αμυντικές δαπάνες, ίσως και σε ευρεία κλίμακα. Φυσικά, κάτι τέτοιο δεν είναι ούτε καν στην ημερήσια διάταξη ακόμη στις Η.Π.Α., αλλά εφόσον παραμονεύει η έλλειψη ρευστού και το λουκέτο στο δημόσιο τομέα, είναι δύσκολο να διαφανεί πώς μια τέτοια προοπτική θα μπορεί να αναβάλλεται επ' άπειρον. Συνεπώς, προς το παρόν είναι πολύ απίθανο να αποπειραθούν οι Η.Π.Α. νέες ριψοκίνδυνες και ακριβές εκστρατείες, αν και χωρίς αμφιβολία θα κάνουν ό,τι μπορούν για να συντηρήσουν τις υπάρχουσες τους στρατιωτικές δεσμεύσεις. Η «τρομοκρατία» είναι διαφορετικό θέμα, και μπορεί να αντιμετωπιστεί πιο φθηνά. Αλλά η σύντομη στιγμή της γεωπολιτικής της σημασίας ήδη ξεθωριάζει, ακόμη και τη στιγμή που η Δύση επιχειρεί στο Hindu Kush.

Ένα άλλο τέλος της ιστορίας;

Βρισκόμαστε πλέον στο τέλος των αλκυονίδων ημερών της προσωρινά ξανατονωμένης αμερικανικής ιμπεριαλιστικής εξουσίας. Ποιες δυνάμεις θα μπορέσουν να υπερασπιστούν και να συγκροτήσουν τα συμφέροντα του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος ως συνόλου στην επερχόμενη περίοδο; Τα γενικά αυτά συμφέροντα μπορούν να ενσαρκωθούν μόνο εν μέρει στα ηγεμονικά κέντρα τα οποία υποκαθιστούν τούτη την απύουσα οικουμενική διάσταση. Πολύ λίγες αναδυόμενες εξουσίες είναι πρόθυμες να δεχτούν ότι τα ιδιαίτερα τους συμφέροντα μπορεί να πρέπει να θυσιάστούν για χάρη των οικουμενικών συμφερόντων του ευρύτερου πεδίου της συσσώρευσης. Αν δεν είναι εφικτή η ενδο-ιμπεριαλιστική σύγκρουση για να καθοριστεί ένας νέος ηγεμόνας, μπορεί να υπάρξει μια συντονισμένη και πολύπλευρη υποτίμηση των χρεών και των πληθωριστικά φουσκωμένων περιουσιακών στοιχείων; Δεν είναι ξεκάθαρο τι είδους σύστημα θα προκύψει αν δεν εμφανιστεί ούτε αυτό ούτε κάποιο άλλο λειτουργικό υποκατάστατο της διαδικασίας αυτής.

Οι τρεις γεωπολιτικές προβλέψεις του Giouanni Arrighi στο *Ο μακρύς εικοστός αιώνας* ήταν ότι η φυγή μπροστά, προς ένα επενδυτικό-κεντρικό νεοφιλελευθερισμό θα έφερνε απλά μια σύντομη παράταση της αμερικανικής ηγεμονίας και τελικά θα έπρεπε να εγκυμονήσει είτε μια παγκόσμια αυτοκρατορία υπό δυτική διοίκηση, είτε μια παγκόσμια αγοραστική κοινωνία με ανατολική χροιά, είτε μακροπρόθεσμο συστημικό χάος.²³ Μια πλήρως αναπτυγμένη εκδοχή της πρώτης πιθανότητας θα πρέπει μάλλον να αποκλειστεί. Ακολουθώντας όμως τη λογική του ιστορικού αφηγήματος του Arrighi, η ανάδυση ενός νέου ηγεμονικού κέντρου μοιάζει εξίσου απίθανη. Στο κάτω-κάτω, κάθε ένας από τους διαδοχικούς ηγεμόνες που εμφανίζονται στον απολογισμό του ήταν μια μεγαλύτερη και πιο αναπτυγμένη καπιταλιστική οικονομία από αυτή που προηγήθηκε. Με αυτά τα κριτήρια, είναι προφανές ότι δεν υπάρχει δύναμη στον κόσμο που θα μπορούσε να εκτοπίσει τις Η.Π.Α.: ούτε η Κίνα —προς το παρόν μια σημαντικά μικρότερη και περισσότερο οπισθοδρομική οικονομία— ούτε η «Ευρώπη», που δεν είναι καν κράτος και που είναι πιθανόν να απεμπολήσει σύντομα το ιστορικά ανώμαλό της στάτους ως οιονεί κράτος. Η Ιαπωνία, η οποία κάποτε θεωρούνταν το έθνος που ήταν πιο πιθανό να πετύχει, έχει εδώ και αρκετό καιρό διαγραφεί από το διαγωνισμό. Η πιο πιθανή εξέλιξη είναι ένας συνδυασμός των σεναρίων ένα και τρία: μια συμφωνία δυνάμεων να αποφύγουν την οικονομική κατάρρευση, η οποία όμως θα αδυνατεί να ενορχηστρώσει τη μετάβαση σε μια νέα φάση βιώσιμης καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Εισερχόμαστε σε μια περίοδο αγώνων με ασαφή αποτελέσματα, μεταξύ ενός εξασθενημένου καπιταλισμού και

διασκορπισμένων κέντρων αντίστασης, μέσα σε απονομιμοποιημένες και χρεοκοπημένες πολιτικές τάξεις πραγμάτων. Το τέλος της ιστορίας μπορεί να σκεφτούμε ότι αρχίζει εκεί όπου κανένα εγχείρημα παγκόσμιας εμβέλειας δεν έχει αφεθεί όρθιο, και ένα νέο είδος «απουσίας του κόσμου» και απώλειας πορείας αρχίζει. Κάτι τέτοιο θα επιβεβαίωνε την υποψία του Χέγκελ ότι σε αυτό τον τελικό πνευματικό σταθμό θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε το παρελθόν, αλλά και ότι ένα κάποιο μοναδικό μέλλον θα πάψει ίσως να αποτελεί συναφή για μας κατηγορία. Εν τη απουσία οργανωμένων πολιτικών εγχειρημάτων που θα μπορούσαν να χτίσουν νέες μορφές αυτόνομης ζωής, η συνεχιζόμενη κρίση θα κατατράχεται από οικολογικές απώλειες που δεν θα είναι δυνατόν να αγνοηθούν από την παραπαίουσα ανάπτυξη. Η παρατήρηση του Fredric Jameson κατά τη διάρκεια της αυγής αυτής της εποχής του καπιταλισμού συνεχίζει να πλαισιώνει το παρόν:

Η σύγχυση για το μέλλον του καπιταλισμού —επιδεινωμένη από την εμπιστοσύνη στην τεχνολογική πρόοδο που όμως περιλαμβάνει τα σύννεφα περιοδικής βεβαιότητας για την καταστροφή και τον όλεθρο— είναι τουλάχιστο όσο παλιά όσο και ο δέκατος ένατος αιώνας· αλλά λίγες περίοδοι αποδείχθηκαν τόσο ανίκανες να βρουν πλαίσια για άμεσες εναλλακτικές λύσεις για τον εαυτό τους, για να μην μιλήσουμε για την δυνατότητα να φανταστούν αυτές τις μεγάλες Ουτοπίες που πότε-πότε εκδηλώθηκαν εν μέσω της τάξης πραγμάτων σαν ηλιακές εκρήξεις.²⁴

Μετάφραση: Αντώνης Μπαλασόπουλος

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Σ.τ.Μ.: Πρόκειται για αναφορά στον «οικονομικό πίνακα», μοντέλο το οποίο πρωτοχρησιμοποιήθηκε από τον Francois Quesnay και συνδέεται με τις οικονομικές θεωρίες των Φυσιοκρατών. Στο σχετικό πίνακα του ομώνυμου βιβλίου του, ο Quesnay, ο οποίος θεωρούσε ότι ο εθνικός πλούτος είχε τις πηγές του στο πλεόνασμα της αγροτικής παραγωγής και όχι στο εμπόριο ή τη βιοτεχνία, χώριζε τους οικονομικούς παράγοντες στην «ιδιοκτησιακή» τάξη των γαιοκτημόνων, την «παραγωγική τάξη» των αγροτών και τη «στείρα τάξη» των τεχνιτών και των εμπόρων.
- 1 Σ.τ.Μ.: Ο Joseph Schumpeter (1880-1950) ήταν Αυστρο-Ούγγρος οικονομολόγος και πολιτικός αναλυτής που συνδέεται, μεταξύ άλλων, με την δημοφιλία του όρου «δημιουργική καταστροφή» ως περιγραφής της διαδικασίας με την οποία το κεφάλαιο ανανεώνει τον εαυτό του μετά από σημαντικές οικονομικές κρίσεις.
- 2 Edward Anthony Wrigley, *Continuity, Chance and Change*, Κέμπριτζ 1990, σ. 3. Ίσως η λέξη «απαισιοδοξία» να είναι η λάθος λέξη σε ό,τι αφορά τον Μιλ, ο οποίος το 1848 έγραφε τα εξής: «Δεν μπορώ λοιπόν να δω την στάσιμη κατάσταση του κεφαλαίου και του πλούτου με την απροσποίητη απέχθεια που επιδεικνύουν προς αυτή οι οικονομολόγοι της παλιάς σχολής. Έχω την τάση να πιστεύω ότι θα ήταν, συνολικά, μια πολύ σημα-

ντική βελτίωση σε σχέση με την παρούσα κατάστασή μας. Ομολογώ ότι δεν με ενθουσιάζει το ιδανικό της ζωής που προβάλλουν όσοι νομίζουν ότι η φυσική κατάσταση των ανθρώπινων όντων είναι ο αγώνας να προχωρήσουν πιο πέρα· ότι το να τσαλαπατάει, να συντρίβει, να δίνει αγκωνιές και να πατάει κανείς στις φτέρνες των άλλων —πράγματα που συναποτελούν το υπάρχον πρότυπο της κοινωνικής ζωής—, είναι και η πιο επιθυμητή μοίρα για το ανθρώπινο είδος· ή ότι αποτελούν οτιδήποτε άλλο από δυσάρεστα συμπτώματα μίας εκ των φάσεων της βιομηχανικής προόδου.», *Αρχές της Πολιτικής Οικονομίας*, Μέρος II, Κεφάλαιο 6, παρ. 2.

- 3 Σ.τ.Μ.: Η λατινική φράση, που σημαίνει «για σένα λέγεται η ιστορία», χρησιμοποιείται από τον Μαρξ στον πρόλογο του *Κεφαλαίου* για να υποδείξει ότι η αγγλική ιστορική εμπειρία αποτελεί προάγγελο για το τι θα επακολουθήσει στη δική του πατρίδα, την ακόμη κυρίως αγροτική Γερμανία. Η ιδέα στο παρόν κείμενο είναι, κατ' αναλογία, ότι οι κλασικοί οικονομολόγοι είδαν στην οικονομική στασιμότητα και πολιτισμική ανεπτυκτικότητα της Κίνας στον 18ο αιώνα το μέλλον των δικών τους πολιτισμών.
- 4 Οι υποθέσεις του Μαρξ σε ό,τι αφορά την υποτιθέμενη τάση του ποσοστού κέρδους να μειώνεται είναι διαβόητα ασαφείς_ όμως πίσω τους βρίσκεται ίσως η παλιά μαλθουσιανή ιδέα: «Όσο περισσότερο μια χώρα αναπτύσσεται με την βιομηχανία ευρείας κλίμακας ως υπόβαθρο ανάπτυξής της, όπως συμβαίνει με τις Η.Π.Α, τόσο πιο ραγδαία είναι αυτή η διαδικασία καταστροφής. Συνεπώς, η καπιταλιστική παραγωγή αναπτύσσει απλώς τις τεχνικές και τον βαθμό συνδυασμού των κοινωνικών διαδικασιών παραγωγής υποβαθμίζοντας ταυτόχρονα τις αρχικές πηγές κάθε πλούτου —την γη και τον εργάτη.», *Κεφάλαιο*, τομ. I, Λονδίνο, 1976, σ. 638.
- 5 Σ.τ.Μ.: Money-Capital-Money, η κατά τον Μαρξ φόρμουλα μετατροπής των χρημάτων σε κεφάλαιο και κατόπιν, ξανά σε χρήμα.
- 6 Σ.τ.Μ.: Πρόκειται για αναφορά στο σχετικό όρο του Λουί Αλτουσέρ. Βλ. «Αντίφαση και επικαθορισμός», *Για τον Μαρξ*, μτφρ. Τάκης Καφετζής, Αθήνα, Γράμματα, 1978, σ. 87-128.
- 7 Robert Brenner, *The Boom and the Bubble*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2002.
- 8 Κεφάλαιο, Τομ. I, σ. 919.
- 9 Σ.τ.Μ.: Ο Paul Adolph Volcker υπηρέτησε ως διευθυντής Ομοσπονδιακής Τράπεζας Αποθεμάτων (Federal Reserve) υπό τον πρόεδρο Τζίμι Κάρτερ, και, αργότερα, υπό τον Ρόναλντ Ρίγκαν.

Θεωρείται πρωτεργάτης του τέλους της κρίσης πληθωρισμού-στασιμότητας (stagflation) της δεκαετίας του 1970 στις Η.Π.Α. Σήμερα προεδρεύει της Συμβουλευτικής Επιτροπής για την Οικονομική Ανάκαμψη υπό τον Μπάρακ Ομπάμα.

- 10 Η εναλλακτική θεωρητικοποίηση του μεταμοντέρνου καπιταλισμού από τον David Harvey επικεντρώνεται πιο άμεσα στο πρόβλημα της ανόδου και της πτώσης των κοινωνικο-χωρικών υποδομών. Βλ. David Harvey, *Η κατάσταση της μετανεωτερικότητας*, μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2009 (Κείμενριτζ 1990).
- 11 Σ.τ.Μ.: Πρόκειται για ενσυνείδητα ειρωνική αναφορά στο καταστροφικό, όπως αποδείχθηκε, πενταετές πλάνο βιομηχανοποίησης και κολεκτιβοποίησης της αγροτικής οικονομίας της Κίνας υπό τον Μάο Τσε Τουνγκ, το οποίο τέθηκε σε εφαρμογή από το 1958 ως το 1961.
- 12 F. Jameson, *The Ideologies of Theory*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2008, σ. 496· "Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism," *New Left Review* 1/146, Ιούλιος-Αύγουστος 1984.
- 13 Σ.τ.Μ.: Πρόκειται για μαθηματικό μοντέλο υπολογισμού της αξίας των μετοχικών τίτλων.
- 14 Σ.τ.Μ.: Αναφορά στον όρο (*Welt geschichte*) με τον οποίο η Φιλοσοφία της ιστορίας του Γκέοργκ Φρήντριχ Βίλχελμ Χέγκελ ομαδοποιεί τα ιστορικά εκείνα γεγονότα τα οποία δειγματίζουν την υπερβατική Λογική του Πνεύματος (*Geist*).
- 15 Mike Davis, *Planet of Slums*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2006.
- 16 Robert Rowthorn και Ramana Ramaswamy, "Deindustrialization: Causes and Implications", *IMF Working Paper* 97/42, Απρίλης 1997.
- 17 Robin Blackburn, *Banking on Death*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2003· και *Age Shock*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2007.
- 18 Martin Wolf, "Seeds of its own destruction", *Financial Times*, 8/03/2009.
- 19 Σ.τ.Μ.: Αναφορά στη γνωστή ρήση του Karl von Clausewitz ότι «πόλεμος είναι η συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα».
- 20 Bertolt Brecht, *Ημερολόγια* 1934-1955, 14/06/1940.
- 21 Σ.τ.Μ.: Αναφορά στην αιματηρή αλλά τακτικά σωτήρια «μακρά πορεία» υποχώρησης του Ερυθρού Στρατού της Κίνας μπροστά στην προέλαση του στρατού του Εθνικιστικού Κινεζικού Κόμματος κατά τη διάρκεια του κινεζικού εμφύλιου.
- 22 Giovanni Arrighi, *The Long Twentieth Century*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, σ. 355-6.
- 23 Frederic Jameson, *The Ideologies of Theory*, ό.π., σ. 644.

